

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**



**FARABİ VE İBN HALDUN'DA İLİMLERİN
TASNİFİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman Hazırlayan
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TÜRKAN Muhammed Zübeyr KARAOĞLAN

MALATYA 2024

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

FARABİ VE İBN HALDUN'DA İLİMLERİN TASNİFİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammed Zübeyr KARAOĞLAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TÜRKAN

MALATYA 2024

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **Farabi ve İbn Haldun'da İlimlerin Tasnifi** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem dipnotta hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Muhammed Zübeyr KARAOĞLAN



TEŞEKKÜR

Başta, danışman hocalarım Prof. Dr. Hüseyin Sarioğlu ve Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Türkan olmak üzere felsefe bölümü hocalarıma lisans ve lisansüstü çalışmalarım sırasında sundukları akademik hizmet ve rehberlik dolayısıyla canı gönülden teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca fikirleri ve teşviklerinden dolayı Mustafa Anlı, Muhammed Furkan Batmaz ve Mehmet Muvaffak Kazar arkadaşlarıma, hayatımı paylaştığım, sırdaşım, yoldaşım değerli eşim Gamze Karaoğlu'na, sabır gösterip ilham oldukları için emanetlerimiz olan Zeynep Katre ve Amine Vefa kızlarıma, bu çetin süreçte benden dualarını eksik etmeyen anne ve babama çok teşekkür ederim. Son olarak her aşamada bana destek olan sevgili Ahmet Demirkol abime teşekkür etmek istiyorum.

ÖZET

Farabi ve İbn Haldun İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Her iki düşünür de kendi dönemlerinin sosyal, kültürel ve felsefi koşullarından etkilenerek bilimleri farklı perspektiflerden tasnif etmişlerdir. Farabi, ilimleri yöntem ve işlevsellik temelinde mantık, dil, matematik, tabiat ve ilahiyat ile medeni ilimler olmak üzere beş kategoride gruplandırmıştır. İbn Haldun ise tüm bilimleri akli ve geleneksel bilimler olmak üzere iki ana başlık altında incelemiştir. Farabi ilimler arasındaki ilişkiye yatay bir düzende yaklaşırken, İbn Haldun ilimleri önemlerine göre düzenleyerek bir hiyerarşi oluşturmuştur. Ayrıca düşünürlerin epistemolojik olarak farklılaştıkları, bilginin üretimi ve uygulanmasına ilişkin sınıflandırmalarının önemli bir ayırt edici unsur olduğu görülmektedir. Farabi'nin geliştirdiği görüşler Aristoteles'in mantığın bilimdeki merkezi rolüne kendi özgün yorumlarını ekleyerek siyaseti ayrı bir disiplin olarak tanımlamıştır. İbn Haldun, Farabi'nin tasnifini eleştirmiş ve sonuçta fıkıh, kelam ve siyaset gibi alanların belirgin bir şekilde ayrıldığı bir tasnif ortaya çıkmıştır. Bu durum düşünürler arasında dikkate değer bir farklılık yaratmıştır. Bu sınıflandırmaların günümüz ilim anlayışı üzerindeki etkisi, mevcut tartışmanın kavramsal değerine işaret etmektedir. Ancak Farabi'nin kelam, İbn Haldun'un ise fıkıh ilmine dair eserlerinde yeterince bilgi vermemiş olması içeriği zenginleştirilmesindeki sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Farabi, İbn-i Haldun, ilim, ilimler tasnifi

ABSTRACT

Farabi and Ibn Khaldun have an important place in the history of Islamic thought. Both thinkers classified the sciences from different perspectives, influenced by the social, cultural and philosophical conditions of their respective periods. Al-Farabi grouped the sciences into five categories on the basis of method and functionality: logic, language, mathematics, nature and theology, and civil sciences. Ibn Khaldun, on the other hand, analyzed all sciences under two main headings: rational and traditional sciences. While al-Farabi approached the relationship between the sciences in a horizontal order, Ibn Khaldun created a hierarchy by organizing the sciences according to their importance. In addition, it is seen that the thinkers differed epistemologically and that their classification of the production and application of knowledge was an important distinguishing factor. Farabi's views added his own unique interpretations to Aristotle's central role of logic in science and defined politics as a separate discipline. Ibn Khaldun criticized al-Farabi's classification and the result was a classification in which the fields of fiqh, theology and politics were clearly separated. This created a remarkable difference between thinkers. The impact of these classifications on today's understanding of science points to the conceptual value of the current debate. However, the fact that Farabi did not provide enough information on theology and Ibn Khaldun did not provide enough information on fiqh in his works is a limitation in enriching the content.

Keywords: Farabi, Ibn Khaldun, science, classification of sciences

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR	iii
GİRİŞ.....	1
1. İlim ve İlimler Tasnifinde Kriterler	3
2. İlim Tasnifinin Kökleri	5
3. İslam Dünyasında İlimler ve İlim Tasnifleri.....	7

BÖLÜM I

FARABİ'DE İLİMLER TASNİFİ

1.1. Dil İlmi.....	11
1.2. Mantık İlmi.....	16
1.3. Matematik İlimleri	20
1.4. Tabiat ve İlahiyat İlmi.....	24
1.5. Siyaset, Fıkıh ve Kelam İlimleri.....	30

BÖLÜM II

İBN-İ HALDUN'DA İLİMLER TASNİFİ

2.1. Hikemi/Felsefi İlimler	40
2.1.1. Mantık İlmi	43
2.1.2. Tabiat İlmi	46
2.1.3. İlahiyat İlmi.....	47
2.1.4. Matematik	49
2.2. Dini/Şer'i İlimler	51
2.2.1. Kur'an İlimleri	52
2.2.2. Hadis İlimleri	54
2.2.3. Fıkıh İlmi.....	55

2.2.4. Kelam İlmi.....	57
2.2.5. Tasavvuf İlmi.....	58
2.2.6. Arap Lisaniyla İlgili İlimler	59
2.2.7. Rüya Tabirleri.....	62

BÖLÜM III

FARABİ VE İBN-İ HALDUN’UN İLİM TASNİFLERİ ARASINDAKİ BENZER VE FARKLI YÖNLER İLE BUNLARIN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

3.1. İlim Tasniflerinin Benzer ve Farklı Yönleri.....	65
3.2. İlim Tasniflerinin Günümüze Yansımaları	73
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	83

KISALTMALAR

s.	: Sayfa
ABD	: Anabilim Dalı
akt.	: Aktaran
bknz	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	:Çeviren
Fak.	:Fakülte
İbn	: İbn-i
M.Ö.	: Milat'tan Önce
M.S.	: Milat'tan Sonra
S.	: Dergi sayısı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfa aralığı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

İnsanoğlunun varlığıyla ortaya çıkan sorgulama, merak, keşfetme, araştırma, geliştirme sürekli olarak onun bilgisinin üstüne eklenerek ilerlemiştir. Bu ilim kendi dönemi ve kendisinden sonraki dönemler için birikerek, sistematik bir kalıpla gelişerek ilerlemiştir. Bilginlerin ilimleri tasnif etmesi insanın sorularına bir cevap niteliği taşımaktadır. İnsanlık tarihi boyunca bilgi ve bilim, toplumların gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Bu gelişim, bilgiyi sistematik bir şekilde sınıflandırmak ve anlamak için çeşitli yaklaşımları da içermektedir. İslam dünyasının büyük düşünürleri olan Farabi ve İbn-i Haldun, ilimleri tasnif etme ve anlama konusunda önemli katkılarda bulunmuştur. Tezin Birinci bölümünde Farabi'nin, ikinci bölümünde İbn Haldun'un ilimler tasnifi ve bu husustaki görüşleri incelendi. Son bölümde ise iki düşünürün İlimler tasnifi arasındaki benzerlik ve farklar ile günümüz tartışmalarına yansımaları incelendi. Sonuç bölümünde ise Farabi ve İbn Haldun'un ilimler tasnifi üzerine yaptığımız araştırmadan elde edilen çıkarımlar ele alındı.

Farabi, Aristoteles'ten büyük ölçüde etkilenmiş bir İslam filozofudur. Farabi, Aristoteles'in çalışmalarını İslami düşünceyle bütünleştirmeye çalışmış ve onun metafizik, etik, mantık ve bilim üzerine yazdıklarını yorumlamıştır. Aristoteles'in mantık ve varlık hakkındaki görüşlerini benimseyerek, kendi felsefi sistemini kurmuştur. Farabi, Aristoteles'in eserlerini Arapça'ya çeviren ve yorumlayan ilk büyük İslam alimidir. Bu çeviriler ve yorumlar, daha sonra Avrupa'da Rönesans dönemine kadar önemli bir etki yapmıştır. Farabi, aynı zamanda "İkinci Öğretmen" olarak da bilinirken, Aristoteles "Birinci Öğretmen" olarak kabul edilir. Farabi'nin bu şekilde anılması, onun Aristoteles'e olan derin saygısını ve etkilenimini gösterir.

Aristoteles ilimler tasnifini üç kalemde incelemiştir. İlimler, konu ettikleri varlık türünün, onlara yönelen zihinsel etkinlik tarzının ve bu tarzın sonucu olarak ortaya çıkan ürünün farkına bağlı olarak ilimleri teorik ilimler, pratik ilimler ve poetik ilimler olarak incelemiştir. Teorik ilimleri faydacı, gerçeğe ve bilgiye ulaşmayı hedefler. Gerçek ilim budur. Önergelerin özelliği bakımından yaklaşık bir sonuca değil, kesinliğe ve mutlak bilgiye dayanır (Farabi, 2021c, Önsöz). Pratik ilimde ise seçmeye dayalı olduğunu veya iradeyle seçme sayesinde üzerinde tasarrufta bulunması mümkün olan şeyler olduğunu söyler. Bu gruba giren ilimler teorik ilimler gibi sadece görmeye temaya dayananmazlar. Bunlarda ele alınan konular aynı zamanda insan iradesi ile üzerinde şu veya bu şekilde tasarrufta bulunan davranışlardır. Aristoteles poetik ilimleri pratik ilimlerin içinden

çıkartarak üçüncü bir ilim başlığı olarak ifade etmiştir. Pratik ilim eylenenin dışında herhangi bir eser meydana getirmeyen ve eylenenin içinde kalan, olan dönük eylemin kendisinden başka bir ereği olmayan bir faaliyettir. Poetik ilim ise eyleyenin dışında kalan bir eserin gerçekleştirilmesidir. Bundan dolayı şiir bir poetikadır (Farabi, 2021c, Önsöz). Aristoteles geleneğini sürdüren Farabi ilimler tasnifinde Aristo'dan ayırarak kendi ilimler tasnifi düşüncesini oluşturmuştur Farabi Aristoteles çevrilerinde poetik ilimlerden söz etse de kendi ilim ayrımında teorik ve pratik olarak tasnif edilebileceğini söyler. Ancak o yine de ilimleri anlatırken bu ikili ayrımı sürdürmez ve ilimleri kendine özgü bir şekilde tasnif ederek, ilimleri; dil, mantık, matematik, tabiat ve metafizik, siyaset-fıkıh-kelam olmak üzere beş bölümde incelemiştir. (Farabi, 1996). Ona göre dil ilmi zihnin bir ürünüdür ve zorunlu bir araçtır. Dilin mantıksal bir yapıya sahip olduğunu ve düşünce dünyasını şekillendiren bir araç olduğunu ifade eden Farabi'ye göre insan zihni önce hayal ederek işaret dilini kullanmış, ardından vücut anatomisine uygun biçimde ses çıkarmıştır. Çıkarılan sesler diş etleri ve çene kasılmaları arasında şekil bularak nidaları oluşturmuştur. Nidalar ise harfleri ve cümleleri kurmaya evrilmiştir. O, dilin ifadelere dökülmesinin mantıkla beraber anlam kazandığını söyler. Farabi mantık ilminin de temelini bilgi olduğunu ifade ederek mantığın amacının doğru düşünmeyi sağlamak olduğunu söyler. Düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilmesi ve anlaşılması için bir araç olarak değerlendirmiştir. Ona göre, mantık, düşünceyi doğru bir şekilde yapılandırmanın ve ifade etmenin yanı sıra, doğruyu yanlıştan ayırt etmenin temel yoludur. Farabi mantığı, gerçeklerin keşfi ve bilginin sistemleştirilmesi için temel bir araç olarak görmüş ve bu alandaki çalışmalarıyla İslam dünyasında mantığın gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Özellikle, mantığın dilin yapısını analiz etmede ve doğru düşünme yöntemlerini geliştirmede önemli bir role sahip olduğunu vurgulamıştır. Farabi, matematiği, sayılar ve mekânsal ilişkiler üzerine kurulu bir bilim olarak tanımlar. Matematik, evrenin düzenini anlamamızı sağlayan soyut bir ilimdir ve Farabi'ye göre, gerçeklerin anlaşılmasında temel bir araçtır. Tabiat ilimleri, fiziksel dünyayı ve onun doğal olaylarını inceleyen ilimlerdir. Bu kategori, canlıların ve cansız doğanın incelenmesini içerir. Farabi, tabiat ilimlerinin, evrenin işleyişi ve maddi dünyanın yapısı hakkında bilgi edinmeyi amaçladığını belirtir. Farabi için ilahiyat ya da metafizik, var olan her şeyin temel nedenlerini ve ilkelerini araştıran ilimdir. Bu alanda yapılan çalışmalar, maddi olmayan varlıkları ve evrenin son temel nedenlerini konu alır. Bu, fiziksel dünyanın ötesindeki gerçekliği, yani metafiziksel olanı inceleyen bir bilim dalıdır. Farabi'nin siyaset teorisi, ideal bir toplumun ve devletin nasıl olması gerektiği üzerine odaklanır. Fıkıh, bu bağlamda, Farabi'nin düşüncesinde,

toplumsal düzenin ve adaletin sağlanmasında önemli bir araç olarak dolaylı bir şekilde yer alır. Farabi'nin kelam ilmiyle ilgili çalışmaları, onun Tanrı, evrenin yaratılışı ve insanın ruhu gibi konularda felsefi görüşlerini içerir. Ancak, Farabi kelamı geleneksel anlamda tartışmalara girmekten ziyade, bu konuları felsefi bir çerçevede ele alır. Onun kelamı, daha çok metafizik ve epistemoloji ile iç içe geçmiş bir şekilde, varlık ve bilginin temellerini sorgulama çabası içindedir. Farabi'nin siyaset, fıkıh ve kelam gibi ilimlere katkısı, onun geniş felsefi vizyonunun bir parçası olarak görülebilir. O, bu alanları, insanların mutluluğunu ve toplumun düzenini sağlama amacı doğrultusunda, kendi etik ve felsefi sistemine entegre etmiştir.

İbn Haldun, Farabi'ye binaen daha toplum odaklı bir görüş benimsemiş umran teorisinde adil, erdemli ve düzenli bir toplum gerekliliğini fark ederek ilimleri sınıflandırmıştır. İbn Haldun'a göre şehirlerde oturan insanların kendileri ile meşgul oldukları, öğrenip başkalarına öğrettikleri bilimler başlıca iki türdendir (Arslan, 2019; 319). Bunlardan birinci “insan için normal olan ve kendi düşüncesiyle edindiği ilimler” ikincisi ise “nakledilmiş bilgiler ışığında öğrendiği ilimler.” Birinci gruba felsefi ilimler ikinci gruba ise nakli ilimler denir. Felsefi ilimler insan için tabii olan düşünme yetisiyle öğrenen, sorgulayan, sorunları çözüme kavuşturarak onlar hakkında hükme bağlayan çeşitli problemleri idrakleri ile çözüme kavuşturması mümkün olan ilimlerdir. İkinci grup ilimler ise nakli ilimlerdir. Bunların hepsi şeriat koyucu ilimlerdir. Yani bir şeriat koyucunun (peygamberlerin) getirdikleri haberler, ayetler ve vahiylerdir. Nakli ilimlerde benzer problemlere çözümün dışında aklın gereğinin olmadığı verilen emir-yasakların, ibadetlerin, yaşanması gerektiği ilimlerdir.

Farabi ve İbn-i Haldun'un ilimler tasnifi konusundaki yaklaşımlarının ayrıntılı bir incelemesinin yapıldığı bu tez çalışmasında ilkin Farabi ve İbn-i Haldun'un ilimler tasnifinin ayrıntılı bir incelemesine başvurulmuş; daha sonra ise iki düşünürün ilim tasnifleri arasındaki benzerlik ve farklılar ile günümüz bilim dünyasındaki yansımaları üzerinde durulmuştur. Her iki düşünürün de ilimleri sınıflandırma konusundaki yaklaşımlarındaki ayrıntıları anlamak, onların düşünsel mirasının daha iyi değerlendirilmesine katkı sağlayacağı umulmuştur.

1. İlim ve İlimler Tasnifinde Kriterler

İlim, insanın varoluşunu, çevresini ve kendi iç dünyasını anlamak için başvurduğu sistemli bilgi birikimidir. İlimlerin tasnifinde ise bu bilgi birikiminin kategorilere

ayrılması ve düzenlenmesi süreci esas alınmaktadır. Tasnifin bir diğer önemi ise ilimler arası ilişkilerin kurulabilmesi ve bilgi üretiminin daha verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktır. Tasnif sürecinde dikkate alınan birincil kriterlerden biri, ilmin konu alanıdır. İlimler, incelenen fenomenlere göre; doğa bilimleri, sosyal bilimler ve formel bilimlere ayrılabilir. Doğa bilimleri fizik, kimya ve biyoloji gibi alanları, sosyal bilimler ise sosyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi disiplinleri kapsamaktadır. Formel bilimler ise matematik ve mantık gibi teorik yapı üzerine kurulmuş alanları barındırmaktadır. Her bir ilim dalı, kendi içinde de daha spesifik alt dallara ayrılabilir, bu da tasnifin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. (Erten, 2019; Peker, 2009; Tülüce, 2021)

Bir diğer önemli kriter ise kullanılan metodolojidir. Metodoloji, bir ilim dalının araştırma yöntemlerini ve bilgi üretim sürecini belirlemektedir. Deneysel yöntemler, gözlemsel yöntemler ve teorik yöntemler, ilimlerin sınıflandırılmasında büyük bir role sahiptir. Deneysel yöntemler genellikle doğa bilimlerinde, teorik yöntemler ise formel bilimlerde öne çıkmaktadır. Sosyal bilimlerde ise hem gözlemsel hem de deneysel yöntemlere başvurulabilmektedir. İlimlerin birbirleriyle ilişkisi de tasnifte dikkate alınan bir diğer kriterdir. İlimler, kendi içinde bağımsız gibi görünseler de birbirleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin fizik ve matematik arasında güçlü bir ilişki vardır. Aynı şekilde psikoloji ile sosyoloji arasında da karşılıklı etkileşim söz konusudur. İlimler arası bu tür etkileşimler, multidisipliner çalışmaların ortaya çıkmasını sağlar. İlim tasnifi, eğitim alanında da büyük bir öneme sahiptir. Eğitim programları, öğrencilere farklı ilim dallarını tanıtmak ve ilgi alanlarına göre yönlendirmek için ilimlerin tasnifine dayanır. Tasnif, öğrencilere farklı perspektifler kazandırmanın yanı sıra, ilim dalları arasındaki ilişkileri anlamalarına da yardımcı olur. (Arıcı, 2016; Türker, 2011)

Gelecekte, ilimlerin daha da entegre olması ve multidisipliner yaklaşımların yaygınlaşması beklenmektedir. Bu nedenle, tasnif süreci de dinamik bir yapıya sahip olmalı ve ilimlerin sürekli evrimini yansıtabilmelidir. Bu, bilim insanlarının farklı ilim dalları arasında daha verimli bir şekilde çalışmasını sağlayacak ve ilimlerin kendi içinde daha harmonik bir yapıya kavuşmasına katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, ilim ve ilimlerin tasnifinde kriterler, ilimlerin daha sistemli bir şekilde incelenmesini ve bilgi üretim sürecinin daha verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağlar. İlimlerin tasnifi, aynı zamanda ilimler arası ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına ve multidisipliner çalışmaların ortaya çıkmasına olanak tanır. Tasnif süreci, ilimlerin dinamik yapısını yansıtan, esnek ve evrimsel bir yaklaşım gerektirir. Bu, ilimlerin sürekli olarak gelişen bir yapıya sahip

olmasını ve bilim insanlarının farklı perspektiflerden yararlanmasını sağlamaktadır. (H. Demir, 2019; Kemaloğlu, 2014)

İlimler, insanın çevresini, kendisini ve evreni anlamak için başvurduğu temel araçlardır. İnsanlık tarihindeki ilerlemeler büyük ölçüde farklı ilim dallarının keşifleri ve buluşları sayesinde gerçekleşmiştir. Doğa bilimleri, teknoloji ve tıp gibi alanlarda önemli gelişmeler kaydedilirken sosyal bilimler, insan davranışları, kültürler ve toplumlar hakkında derinlemesine anlayışlar sunmuştur. Formel bilimler ise matematik ve mantık gibi temel yapı taşları olarak bilgi üretimine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca ilimlerin etik ve ahlaki sorunlara getirdiği katkılar da göz ardı edilemez. Etik konular, felsefi ilimler aracılığıyla derinlemesine tartışılırken bilimsel etik ve toplumsal etik, bilim ve teknolojinin gelişimini yönlendiren önemli faktörlerdir (Bircan, 2022).

Gelecekte, ilimlerin daha da önemli bir rol oynayacağına inanılmaktadır. Bilim ve teknolojiye hızlı ilerlemeler, yeni bilgi alanları ve disiplinlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Biyoteknoloji, yapay zekâ, kuantum fiziği gibi alanlar, ilimlerin sınırlarını genişletmekte ve yeni keşiflerin kapılarını aralamaktadır. Aynı zamanda, ilimler arası iş birliği ve multidisipliner yaklaşımlar giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Örneğin; biyotıp alanında biyologlar, kimyacılar, mühendisler ve hekimler bir araya gelerek hastalıkların daha etkili bir şekilde tedavi edilmesine yönelik çözümler üretilmektedir. Bu tür işbirlikleri, karmaşık sorunların çözümünde daha etkili olmayı sağlamaktadır (Kemaloğlu, 2014).

İlimler, insanın varoluşunu, çevresini ve iç dünyasını anlamak için başvurduğu temel araçlardır. Bu ilimler, kategorilere ayrılma ve düzenlenme süreci olan tasnif ile daha sistematik bir şekilde incelenmektedir. İlimler arası ilişkilerin kurulması, bilgi üretiminin daha verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktadır. İlimlerin sürekli olarak evrilen ve gelişen bir yapıya sahip olduğu unutulmamalıdır. Daha önce ifade edildiği gibi, gelecekte, ilimlerin daha da entegre olması ve multidisipliner yaklaşımların yaygınlaşması beklenmektedir. Bu, bilim insanlarının farklı ilim dalları arasında daha verimli bir şekilde çalışmasını sağlayacak ve bilimlerin kendi içinde daha harmonik bir yapıya kavuşmasına katkı verecektir (Akyol, 2011).

2. İlim Tasnifinin Kökleri

İlim tasnifinin kökleri, insanoğlunun çevresini ve kendi varlığını anlamaya yönelik ilk adımları atmaya başladığı tarih öncesi zamanlara kadar uzanmaktadır. Bu süre

zarfında, insanlar gözlemledikleri fenomenleri açıklamak ve çeşitli doğa olaylarını anlamak için bir dizi yöntem geliştirmişlerdir. İlim tasnifinin bu ilk dönemleri, ilkel bir bilgi birikimi ve gözlemsel verilere dayanan sınıflandırmaları temsil etmektedir. Ancak ilim tasnifinin gerçek kökleri, belki de insanın düşünen bir varlık olarak farkındalığının gelişmeye başladığı andır. Bu sürecin bir sonraki aşaması, Antik Yunan dönemine, özellikle de Aristoteles'in çalışmalarına dayanmaktadır. Aristoteles, bilgiyi kategorilere ayırarak sistematik bir şekilde incelediği için ilim tasnifinin babası olarak görülmektedir. O, bilgiyi sadece fiziksel dünyayı açıklamak için değil, aynı zamanda daha geniş bir perspektiften, etik, estetik ve metafizik açıdan da incelemiştir (Duran, 2023).

Orta Çağ dönemi, ilimlerin tasnifi açısından bir durgunluk dönemi olarak görülse de bu dönemde de bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. İslam dünyası, bilim ve felsefeyi birleştirerek çok sayıda ilmi eser üretmiş ve bilim dünyasına büyük katkılar sağlamıştır. Avrupa'da ise Rönesans dönemiyle birlikte bilim ve sanat alanında büyük bir atılım yaşanmış ve ilimlerin tasnifi konusunda yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Rönesans döneminden itibaren ilerleyen yüzyıllar, bilim dünyasında inanılmaz bir dönüşüm ve genişleme sürecini beraberinde getirmiştir. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan bilimsel devrim, ilim tasnifinde büyük bir sıçrama yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Newton, Galileo ve Kepler gibi düşünürler, bilimin sadece teorik değil, aynı zamanda deneysel bir disiplin olduğunu kanıtlamış, bu da ilimlerin tasnifinde yeni bir çağı müjdelemiştir. İlim tasnifinin bu süreci, aynı zamanda kültürel, felsefi ve etik sorunları da beraberinde getirmiştir. Modern dönemde, ilimler arası sınırların giderek daha fazla bulanıklaşması, disiplinler arası çalışmaların öneminin artmasına neden olmuştur. Bu, ilimlerin tasnifinde yeni bir paradigma oluşumunu işaret etmektedir; artık ilimler birbirinden tamamen bağımsız alanlar olarak görülmemekte, birbirleriyle etkileşim içinde olan, birbirlerini tamamlayan disiplinler olarak algılanmaktadır. Bilim tarihindeki bu evrimsel sürecin bugünkü aşaması, bilginin sürekli bir akış halinde olduğu, birbirine bağlı bir ağ olarak görülmeye başlandığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu nedenle, ilim tasnifinin kökleri sadece tarihî süreci değil, aynı zamanda günümüzdeki dinamik yapıyı da yansıtmaktadır. Özellikle günümüzde, bilgiye erişimin daha da kolaylaşması ve bilgi birikiminin hızla artması, ilimlerin tasnifinde birçok yeni sorunu da beraberinde getirmiştir. Örneğin, hangi bilgilerin güvenilir olduğunu belirlemek ve bilginin doğru bir şekilde sınıflandırılması, günümüzün en büyük zorluklarından biridir. Bu bağlamda, ilim tasnifinin kökleri sadece tarihî bir süreci temsil etmekle kalmaz aynı zamanda

günümüzdeki bilim dünyasının da bir yansımasıdır. İlimlerin tasnifi, bilim insanları için bir kılavuz işlevi görürken aynı zamanda bilim dünyasının karmaşıklığını ve çeşitliliğini de yansıtmaktadır. Modern dönem, bilimlerin tasnifinde önemli bir dönemeç olarak görülmektedir. Bu dönemde, bilimler artık sadece teorik bir zeminde değil, aynı zamanda deneysel ve gözlemsel verilere dayalı olarak da incelenmeye başlanmıştır. Bu, bilimlerin tasnifinin daha sistematik ve yapılandırılmış bir hâl almasını sağlamıştır. (Duran, 2023; Şahin, 2016)

Tüm bunlar çerçevesinde ilim tasnifinin kökleri, tarih öncesi zamanlardan günümüze uzanan geniş ve kapsamlı bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte, bilim adamları ve düşünürler, ilimlerin sınıflandırılması konusunda önemli adımlar atmışlar ve bilim dünyasının bugünkü yapısının temellerini oluşturmuşlardır. Günümüzde ilim tasnifi, çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir ve bilim dünyasındaki sürekli değişim ve gelişim, ilimlerin tasnifindeki yöntemlerin de sürekli olarak güncellenmesini gerektirmektedir. İlim tasnifinin kökleri, aynı zamanda bilim dünyasındaki evrimsel süreci ve bilim dalları arasındaki dinamik ilişkileri de göstermektedir. İlimlerin tasnifindeki bu sürekli değişim ve gelişim, bilim dünyasının daha iyi anlaşılmasına ve bilimin farklı alanlarında daha derinlemesine çalışmalar yapılmasına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, ilim tasnifinin kökleri, bilimin tarihini, evrimini ve dinamik yapısını anlamak için son derece önemlidir ve bu alandaki çalışmalar, bilim dünyasının daha da ileriye taşınmasına katkı sağlamaktadır (Kemaloğlu, 2014).

3. İslam Dünyasında İlimler ve İlim Tasnifleri

İslam dünyasında ilim, medeniyetin ta kendisi olarak kabul edilmiştir. Hz. Muhammed'in "İlim Çin'de de olsa gidip alınız" sözü, İslam medeniyetinin ilme verdiği değeri ve evrensel perspektifini özetlemektedir. Bu kapsamda, İslam dünyasında ilimler ve ilim tasnifleri konusunu ele almak önemlidir. Tarihsel süreçte İslam dünyası, ilimleri birçok farklı kategoride tasnif etmiştir. İlk olarak, ilimler dinî ve dünyevî olarak ikiye ayrılmıştır. Dini ilimler, İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an, hadis, fıkıh ve kıyas gibi dini metinler üzerine kurulu ilimleri kapsamaktadır. Bu dini ilimler, aynı zamanda Müslüman bireyin inanç yapısını, ibadetlerini ve günlük yaşamını düzenleyen ilimlerdir. (Erten, 2019; Okur, 2020)

Dünyevî ilimler ise daha çok matematik, geometri, astronomi gibi fen ilimleri ile edebiyat, tarih gibi beşerî ilimleri kapsamaktadır. Bu dünyevî ilimlerin amacı, bireyin

dünyayı daha iyi anlamasını, gelişmesini ve medeniyetin ilerlemesine katkıda bulunmasını sağlamaktır. Dinî ilimler içerisinde, tefsir ilmi önemli bir yer tutmaktadır. Tefsir, Kur'an'ın açıklanması, yorumlanması ve anlaşılması sürecidir. Tefsir ilmi, Kur'an'ın anlamını derinlemesine kavramayı ve bu kutsal metni daha iyi anlamayı amaçlamaktadır. Hadis ilmi ise Hz. Muhammed'in sözlerini, fiillerini ve onayladığı davranışları inceleyen bir ilim dalıdır. Fıkıh ilmi, İslam hukukunu oluşturan ve Müslümanların günlük yaşamlarında uymaları gereken kuralları içeren bir ilim dalıdır. Kıyas ilmi ise hükümlerin akıl yoluyla türetilmesini sağlayan bir ilim dalıdır. Kıyas, bir olay veya duruma, dinî metinlerde yer alan hükümler çerçevesinde hüküm verme sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları yeni durumlar karşısında, İslam hukukunun nasıl uygulanacağına dair yol göstermektedir. Dünyevî ilimler arasında ise matematik ve geometri önemli bir yer tutmaktadır. İslam dünyası, matematikte önemli yenilikler getirmiş ve bu alanda birçok önemli eser vermiştir. Geometri, İslam dünyasında özellikle mimari alanda büyük önem taşımıştır. İslam dünyasındaki mimari eserler, geometrinin ince detaylarına büyük özen göstererek inşa edilmiştir. Astronomi ilmi ise İslam dünyasında gökyüzünün incelenmesi ve yıldızların hareketlerinin takip edilmesi yoluyla geliştirilmiştir. Astronomi, aynı zamanda İslam dünyasında zamanın ölçülmesi ve namaz vakitlerinin belirlenmesi gibi dinî pratiklerde de önemli bir role sahiptir. Beşerî ilimler arasında, edebiyat ve tarih ilmi öne çıkmaktadır. Edebiyat ilmi, İslam dünyasında birçok önemli eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu eserler hem dini hem de dünyevî konuları işleyerek bireylerin düşünsel gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Tarih ilmi ise geçmişte yaşanan olayları, kişileri ve dönemleri incelemektedir. Tarih ilmi, bireylerin geçmişten ders almasını ve geleceğe daha bilinçli bir şekilde bakmasını sağlamaktadır. (Akpınar, 2005; Arıcı, 2022; Erten, 2019; Kocaoğlu, 2020; Meydan, 2020; Peker, 2009; Uyanık, 2021; A. Yıldırım, 2018)

İslam dünyasında ilimlerin tasnifi, zaman içinde daha da detaylı bir hal almıştır. İlimler artık sadece dinî ve dünyevî olarak değil, daha spesifik kategorilerle tasnif edilmeye başlanmıştır. Örneğin, fen ilimleri içinde fizik, kimya gibi daha özel nitelikli ilim dalları ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, beşerî ilimler içinde de psikoloji, sosyoloji gibi daha detaylı ilim dalları geliştirilmiştir. Bunun yanı sıra, İslam dünyasında ilimlerin tasnifi, ilimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini de göstermektedir. Örneğin, matematik ilmi, astronomi ilminin gelişmesine katkıda bulunmuş, tarih ilmi ise edebiyat ilminin zenginleşmesine katkı sağlamıştır. İslam dünyasında ilimlerin gelişimi, aynı zamanda

İslam medeniyetinin de gelişimini göstermektedir. İslam dünyası, ilimlerin gelişimine büyük önem vermiş ve bu alanda birçok önemli eser ortaya çıkmıştır. İslam dünyasının ilim anlayışı, sadece dini ilimlerle sınırlı kalmamış, dünyevî ilimlere de büyük önem vermiştir. Sonuç olarak, İslam dünyasında ilimler ve ilim tasnifleri, bireylerin düşünsel ve manevi gelişimine katkıda bulunmuş ve medeniyetin ilerlemesine yardımcı olmuştur. İslam dünyasında ilim, bir bütün olarak görülmüş ve ilimler birbirleriyle iç içe geçmiş bir yapıya sahip olmuşlardır. Bu yapı, İslam dünyasında ilimlerin birbiriyle harmoni içinde gelişmesini sağlamış ve bireylerin hem dünyevî hem de manevi açıdan gelişimine katkıda bulunmuşlardır. (Kemaloğlu, 2014; Kocaoğlu, 2020; Meydan, 2020)



BÖLÜM I

FARABI'DE İLİMLER TASNİFİ

Farabi'nin ilimleri tasnif etme sürecinin, Aristoteles'in etkisi altında gerçekleştiği düşünülmektedir. İlimleri anlamamanın ve öğrenmenin ancak bir düzen içinde mümkün olduğunu belirten Farabi, ilimleri belli başlı kategorilere ayırmıştır. Aristoteles Teorik ilimleri evrenin doğasını ve ilkelerini anlamaya yönelik bilimler olarak ifade eder. Aristoteles için teorik ilimler, matematik, fizik ve metafizik olarak üç ana kategoriye ayrılır. Aristoteles, bu ilimlerin bilgi ve anlayışa yönelik olduğunu, pratik veya üretici sonuçlar üretmek amacı taşımadığını vurgular. Farabi de Aristoteles'in teorik ilimlerin önemini kabul eder, ancak onun yaklaşımını daha geniş bir İslami ve felsefi çerçeveye oturtur. Farabi, evrenin anlaşılmasını ve bilginin arayışını, insanların mükemmelliğe ve mutluluğa ulaşmalarının bir yolu olarak görür. Aristoteles Pratik ilimleri, etik ve politika gibi, insan davranışını ve toplumları yönetme sanatı içerir. Aristoteles, pratik ilimin amacının doğru eylem ve iyi bir hayatın nasıl yaşanacağını anlamak olduğunu savunur. Bu ilimler, insanların toplum içinde nasıl iyi bir yaşam sürebileceklerine dair rehberlik ettiğini söyler. Farabi, Aristoteles'in pratik ilimler üzerine görüşlerini benimserken, bunları ideal bir toplum ve adil bir yönetim anlayışı çerçevesinde genişletir. Farabi'nin siyaset felsefesi, ideal bir devletin ve liderin özelliklerini detaylandırır insanların hem dünyevi hem de uhrevi mutluluğunu sağlama amacını taşır. Aristoteles Poetik ilimleri, sanat ve edebiyat gibi, insanların ürettiği eserler olduğunu söyler. Bu ilimlerin amacının estetik zevk sağlama ve insan ruhunu eğitime olduğunu belirtir. Sanat ve edebiyat, Farabi için, insanların ahlaki ve entelektüel mükemmelliğe ulaşmalarına yardımcı olan araçlar olarak görülür. Sanatın ve edebiyatın, ideal toplumun inşasında ve insanların erdemli bir hayat sürmelerinde önemli roller oynadığını vurgular. (Farabi, 2021c)

Bu ilimler tasnifini yaparken Farabi, aynı zamanda ilimlerin amacını da belirlemeye çalışmaktadır. Her ilmin bir amacı ve bir fonksiyonu olduğunu vurgulamaktadır. İlimlerin tasnifi, aynı zamanda ilimlerin fonksiyonlarını ve amaçlarını da belirlemeye yardımcı olmaktadır. Farabi, ilimlerin amacının, bireyin ve toplumun gelişimine katkıda bulunmak olduğunu belirtmektedir. (Dugan ve Turgut, 2020; Farabi, 1990; Şahin, 2016; Ö. Yıldırım, 2019)

Farabi'nin ilimler tasnifi, onun döneminin ötesinde bir bakış açısını yansıtır ve İslam dünyasında ilim anlayışını derinleştiren bir çalışmadır. Bu tasnif, aynı zamanda, Farabi'nin, ilimlerin birbiriyle olan ilişkilerini ve ilimlerin toplum üzerindeki etkilerini anlamak için bir araç olarak kullanılabilir. (Kemaloğlu, 2014; Korkut, 2014)

Tüm bunlar çerçevesinde Farabi'nin kaynakları incelendiğinde ilim tasniflerine yönelik kendine has bir yaklaşım benimsediğinden söz edilebilmektedir. Bu durum, Arslan'ın çevirmenliğini yaptığı çalışmasında da belirtilmiş ve Farabi'nin ilim tasniflerini yaptığı dönemde büyük ihtimalle Aristoteles'in sınıflandırmasından haberdar olmadığı değerlendirilmiştir. Ancak bu durum ispata halen açıktır ve pek çok farklı çalışmada söz konusu tasnifin Aristocu bir mantık doğrultusunda gerçekleştiğini ortaya koymaktadır (Farabi, 2019a, s. 14).

Buna göre ilimler; dil ilmi, mantık ilmi, matematik ilimleri, tabiat ve ilahiyat ilmi ve siyaset, fıkıh ve kelam ilimleri olmak üzere beş başlık altında toplanabilmektedir. Her bir başlığa ilişkin gerekçelendirme sunan Farabi, bu tasnifiyle İslam dünyasındaki diğer teorisyenlerden kendini ayırmaktadır (Aydın, 1976). Farabi, birincil olarak zikredilen bilim, dil bilimidir. Çünkü her bilim dile dayanır ve her türden düşüncenin kendisi dille ifade edilir. Çünkü dil, önce bu düşüncenin, sonra bu düşüncenin yöneldiği varlıkların bilgisinin temel aracıdır (Farabi, 2019: 9).

1.1. Dil İlmi

Farabi, dilin insan zihninin bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Ona göre dil, insanların düşüncelerini, duygularını ve deneyimlerini ifade etmelerini sağlayan bir araçtır. Dil, insanların birbiriyle iletişim kurabilmeleri için gereklidir. Farabi'ye göre sözcükler, fikirlerin ve objelerin sembolleridir. Bir sözcüğün anlamı, onun temsil ettiği obje ya da fikir tarafından belirlenmektedir. Farabi, dilin mantıklı bir yapıya sahip olduğunu ve sözcüklerin birbiriyle belirli bir ilişki içinde olduğunu savunmaktadır. Farabi, dilin mantıksal bir yapıya sahip olduğunu ve dili anlamamanın, mantığın anlaşılmasına yardımcı olacağını ifade etmektedir (Ağababa, 2016).

Dil, düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilmesini sağlayan bir araçtır ve bu nedenle dil bilimi, mantık ilmi ile yakından ilgilidir. Farabi, dillerin evrensel bir yapısı olduğuna inanmaktadır. Ona göre, tüm diller belirli kurallar çerçevesinde işler ve bu kurallar, dillerin mantıklı bir yapıya sahip olmalarını sağlamaktadır. Farabi, dillerin

birbirinden farklı olmasına rağmen, temelde aynı mantıksal yapıya sahip olduklarını savunmaktadır (Güler, 2015).

Dil, Farabi'ye göre, sadece bilim ve felsefe için değil, günlük hayatın her alanında da vazgeçilmez bir araçtır. İnsanlar, dil sayesinde birbiriyle iletişim kurabilir, düşüncelerini paylaşabilir ve bilgi alışverişinde bulunabilirler. Bu açıdan Farabi, dil eğitiminin önemini vurgular ve dilin, bireyin düşünce yapısını ve zekâsını geliştiren bir araç olduğunu belirtir (Ağababa, 2016).

Dil eğitimi, bireyin mantıksal düşünme yeteneğini geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Farabi, dil bilimi alanında önemli katkılarda bulunmuş bir düşünürdür. Onun dil bilimi üzerine düşünceleri, dili bir iletişim aracı olarak gören ve dilin mantıklı bir yapıya sahip olduğunu savunan bir perspektifi yansıtmaktadır. Farabi'nin bu alandaki çalışmaları, dil biliminin yanı sıra mantık ve felsefe alanlarında da önemli bir yere sahiptir. Farabi'nin dil ilmi üzerine düşünceleri, dilin sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda mantık ve düşünce dünyasını şekillendiren bir araç olduğunu göstermektedir. Kendisi, dilin evrenselliğini, mantıksal yapısını ve eğitimdeki yerini vurgulayarak, dil bilimi alanında önemli bir perspektif sunmaktadır. Öte yandan dili derinlemesine inceleyerek dilin mantığın ve felsefenin anlaşılmasında önemli bir rol oynadığını vurgulayan Farabi'nin dil ilmi üzerine düşünceleri, günümüz dil bilimi çalışmalarına da ışık tutmaktadır (Ağababa, 2016).

Günümüzde dil ilmi, sosyal bilimlerin temel taşlarından biri olarak değerlendirilmekte ve toplumların birbirleriyle ve kendi iç dinamikleriyle olan ilişkilerini inceleyen bir disiplin olarak kabul edilmektedir. Bu alan, dilin yapısı, işlevi ve evrimini kapsayan bir dizi konuyu incelemektedir. Bu konular arasında fonetik, sözdizimi, morfoloji ve semantik gibi alt dallar da bulunmaktadır (Güler, 2015).

Dil, insanların düşüncelerini, duygularını ve bilgilerini birbirlerine aktardıkları bir araç olarak tarih boyunca dönüşmüştür. Bu süreçte dil, kültürel, tarihsel ve toplumsal faktörlerin bir oyun alanı haline gelmiş ve bu faktörlerin etkisi altında şekillenmiştir. Dilin incelenmesi, dilin bireyler ve toplumlar arasındaki etkileşimdeki rolünün daha iyi kavranmasına yardımcı olabilmektedir. Dil ilmi, dilin bu karmaşık yapısının anlaşılması ve dilin toplumlar üzerindeki etkilerini incelenmesine olanak tanımaktadır. Bu nedenle, dil ilmi, sosyal bilimlerin en önemli alanlarından biri olarak görülebilmektedir. Dilin

yapısı ve işleyişi üzerine yapılan çalışmalar, dilin bir iletişim aracı olarak nasıl işlediğini keşfetmeye yardımcı olabilmektedir (Güler, 2015).

Bu çalışmalar, dilin sözlü ve yazılı formda nasıl kullanıldığını ve dilin bireyler arasında nasıl bir etkileşim sağladığını göstermektedir. Aynı zamanda dilin, bireylerin düşüncelerini ve duygularını ifade etmelerine olanak tanıyan bir araç olduğunu göstermektedir. Dilin fonetik yapısını inceleyen dil bilimciler, seslerin nasıl üretildiğini, nasıl algılandığını ve nasıl anlamlandırıldığını incelemektedir. Seslerin üretimi, bireylerin dil yeteneklerinin bir göstergesi olarak görülmektedir. Fonetik yapı, aynı zamanda, dilin anlamlandırılmasında ve anlamın iletilmesinde önemli bir role sahiptir. Sözdizimi, dilin cümle yapısını inceler ve dilin nasıl bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Sözdizimi, kelimelerin bir araya gelerek anlam oluşturduğu bir yapıdır. Morfoloji ise kelimelerin yapısını incelemekte ve kelimelerin nasıl oluşturulduğunu ve nasıl bir anlam taşıdığını göstermektedir. Semantik, dilin anlam yapısını incelemekte ve kelimelerin ve cümlelerin nasıl anlamlandırıldığını göstermektedir. (Kılıç, 2018; Ö. Yıldırım, 2019)

Dil ilmi, aynı zamanda, dilin tarihsel dönüşümünü ve dilin nasıl bir süreçle geliştiğini incelemektedir. Tarih boyunca dil, çeşitli birçok etkene bağlı olarak farklı nitelikler kazanmıştır. Dil, tarihsel süreçte toplumların etkileşimi, kültürel değişimler ve teknolojik gelişmeler gibi birçok faktörün etkisi altında değişim göstermiştir. Dil ilmi, dilin sosyal bir fenomen olarak incelenmesini de içermektedir. Dil, bireylerin birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayan bir araçtır ve bu nedenle dil, toplumların birbirleriyle olan ilişkilerinde önemli bir role sahiptir (Yıldız, 2012).

Farabi için de dilbilimin oldukça önemli bağlamları içerdiğini söylemek mümkündür. Farabi'nin sınıflandırmasına göre dil bilimi, yedi ayrı noktaya ayrılmıştır. Her bir bölmede evrensel anlamda bir gerçeğin olduğunu ifade eden Farabi, bu noktaların insanlık dilinin her diline uygulanabileceğini de açıkça belirtmektedir. Farabi'ye göre dil biliminin iki temel fonksiyonundan bahsedilebilmektedir (Yıldız, 2012).

İlk olarak, anlamlı ifadeleri korumak dilbilimin fonksiyonudur. Bunlar ya basit ya da bileşiktir. Basit ifadeler üç türe aittir: isim, fiil ve harf. İsim tek başına anlaşılabilen bir anlamı belirtirken, fiil tek başına anlaşılabilen bir anlamı ve aynı zamanda bu anlamın var olduğu zamanı yapı ve özüyle belirtmektedir. Harf ise tek başına anlaşılabilen bir anlamı kapsamaktadır ancak bir isim veya fiil veya her ikisine birden bağlandığında

anlaşılabilir bir nitelik kazanabilmektedir. Bileşik ifadelerde tek veya bileşik kavramları belirtmektedir. Bunlar, yukarıda basit ifadelerini her ikisinden veya üçünden oluşmaktadır. Birleşik kavramları belirten ifadeler “tabir” olarak adlandırılmaktadır. Tabirler, bu çerçevede Farabi nezdinde birkaç kategoriye ayrılabilir (Ağababa, 2016).

Dil biliminin ikinci fonksiyonu, anlamlı ifadeleri düzenleyen kurallar ve sözleşmeleri formüle etmektir. Her sanat veya her ilim, teorik veya pratik noktada bir dizi kural tarafından karakterize edilmektedir. Farabi'nin “kural” dediği nokta, söz konusu sanata dair birçok bireyi kapsayan evrensel bir ifade olarak ele alınabilmektedir. Her sanatın kurallarından üç şeye yönelik olduğu belirtilmiştir. Bunların ilki, bir sanatın içinde bulunan her şeyin tam ve sağlam bir anlayışı ifade etmesidir. Böylece bu sanatın öğeleri başka bir sanatın öğelerinden açıkça ayırt edilebilir. İkincisi, kuralları bilmeyen birinin yapabileceği hataları kontrol etmek için araçlar sağlamaktır. Üçüncüsü ise sanatın içinde bulunan şeyi öğrenmeyi kolaylaştırmaktır. (Küçük, 2019; Meydan, 2020)

Farabi, dil biliminin kuralları üzerine konuşurken dil bilimciler dil biliminin mantığı kapsadığını söyleyerek bir sanatın öğelerini başka bir sanatın öğelerinden ayırt etme ihtiyacına vurgu yapmaktadır. Dil biliminin yedi katlı bölümü olduğunu insan dilinin kendi anatomisine ve yukarıdaki iki fonksiyona dayandığı ifade etmektedir. Anlamlı ifadelerin korunması ve anlamlı ifadeleri düzenleyen kurallar başlıkları basit ifadeler bilimi olarak adlandırılmakta ve bu *leksikografi*¹ ve *leksikoloji*² içermektedir (Ağababa, 2016).

İkinci dal, birleşik ifadelerin birimi, birleşik ifadelerin kategorize edilmesini içermektedir. Bu dal dilbilimden çok felsefi terimleri öne çıkarır. Farabi'ye göre, anlam taşıyan birimlerin özgün bir düzen içinde "tek kelimeler" yardımıyla uyumlu yapılar

¹ Leksikografi, sözlüklerin hazırlanması, düzenlenmesi ve derlenmesiyle ilgili bilim ve sanattır. Bu alan, kelimelerin anlamlarını, kullanımlarını, telaffuzlarını, kökenlerini ve eş anlamlılarını belgelemek için çalışır. Aynı zamanda, kelimelerin dil içindeki ilişkilerini ve dilin söz varlığının nasıl organize edileceğini inceleyerek dillerin yapısını ve kullanımını daha iyi anlamayı amaçlar. Leksikografinin sonucu genellikle çeşitli türlerde sözlüklerin yayımlanmasıdır, bu da dil öğrenenlere, yazarlara, çevirmenlere ve dilbilimcilere yardımcı olur.

² Leksikoloji, dillerin kelime hazinelerini (söz varlıklarını) inceleyen dilbilimin bir dalıdır. Bu alan, kelimelerin anlamı, yapısı, kökeni, gelişimi, kullanımı ve kelimeler arası ilişkiler gibi konuları ele alır. Leksikoloji, kelimelerin nasıl oluştuğunu, değiştiğini ve bir dil içinde nasıl işlev gördüğünü detaylı bir şekilde analiz eder. Ayrıca, dil içindeki ve diller arasındaki kelime ödünçlemeleri gibi konuları da kapsar. Leksikoloji, dilin anlam boyutunu derinlemesine anlama çabası içinde, dilin kültürel ve sosyal bağlamını da dikkate alır.

oluşturarak cümleler kurulması, bu birimlerin bir araya getirilmesi gerektiğini ifade eder. Bu durum, ele alınan bilim dalının edebiyat bilimiyle bağlantılı olabileceği düşüncesine yönlendirir; çünkü edebiyat, dilin ve onun araçlarının sıra dışı (estetik) bir şekilde birleştirilmesi ve kelime kullanımıyla benzersiz, sıra dışı ve güçlü bir etki yaratma amacına sahiptir. Üçüncü dal ise basit ifadelerin kurallarını içeren bir bilimdir. Bu nokta morfoloji, fonetik ve yazım kuralları ile ilgilenmektedir. Dördüncü dal, bileşik ifadelerin kurallarını içerir. Farabi dilbiliminin iki temel araştırma dalını açıklar: Morfoloji ve sözdizimi. Morfoloji, kelimelerin yapısındaki değişiklikleri inceler; bu, hecelerin dönüştürülmesi veya isim ve fiillerin başına veya sonuna eklerin getirilmesiyle olur. Aynı zamanda, bazı durumlarda kelimelerin herhangi bir değişikliğe uğramadan kullanıldığını belirleme görevini de üstlenir. Farabi, bu morfoloji alanına Nahiv (Farabi, 2021c: 6) ismini vermiştir ve bu alan, kelime türlerinin birbirinden nasıl ayrılacağını incelemeye odaklanır. Bu noktayı Farabi, dilbilim olarak adlandırmaktadır. (Erdemir, 2021)

Beşinci dal, doğru yazım kuralları bilimidir. Bu bilim, satırlarda yazılan harfleri, satırlarda olmayanlardan ayırt etmeyi ve satırlarda nasıl yazılacağını açıklamaktadır. Altıncı dal, doğru okuma kuralları bilimidir. Bu, kelimelerin ve ifadelerin doğru okunmasını veya telaffuz edilmesini sağlamak için alışlagelmiş yollarla ilgilenir. Yedinci dal ise vezin formları ile ilgilenmektedir. Bu dal, üç bölüme ayrılmıştır. İlk olarak, şiirsel mısralarda kullanılan ölçüleri sıralamaktadır. İkincisi, her ölçüde kullanılan farklı türdeki kafiyeyle ilgilenmektedir. Üçüncüsü, şairane mısralar için uygun olan ifadelerin türlerini araştırmaktadır (Erdemir, 2021).

Farabi, dil bilimini özellikle zorunlu bir bilim olarak tasvir eder. Ancak dil bilimini, mantık sanatı kadar önemli bir noktaya konumlandırmamaktadır. Öte yandan, dil biliminin önemi, mantığa sıkı bir şekilde bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Dilbilim ve mantık, rasyonel bir felsefi sistem oluşturmak için kaçınılmaz iki araçtır. Dil bilimi öğrenmek, mantığı öğrenmeyi zorunlu olarak takip eder çünkü dil öğrenimi mantığı öğrenmeyi gerektirmektedir (Meydan, 2020). Farabi dili, dilleri, dillerde ortak olan unsurları, dillerin parçalarını, dilin yasalarını, dili doğru kullanmanın kuralları vb. inceledikten sonra, düşüncenin bilimine, yani mantığa geçmektedir. Farabi için mantık, evrensel dil, düşüncenin dilidir. Akı, düşüncüyü güçlendiren, düzelten, doğrultan, onu sapmaktan, yanlışlara düşmekten alıkoyan yasalar bilgisidir (Farabi, 2021c: Önsöz).

1.2. Mantık İlmî

Farabi, Aristoteles'in mantık anlayışını yorumlamış ve kıyas kavramını benimseyerek mantığın temel ilkelerini İslam dünyasına tanıtmıştır. Farabi'ye göre her bilim dalının bir 'nesnesi' vardır ve bu nesne üzerinden bilim dalı kendi metodunu oluşturmaktadır. Mantık ilmi ise düşünceyi nesne olarak alır ve düşünceyi doğru kullanma sanatı olarak değerlendirir. Farabi, mantığın amacının, doğru düşünmeyi sağlamak ve yanlışlıklardan korunmak olduğunu belirtmektedir. Mantık, bireyin düşüncelerini daha açık ve net bir şekilde ifade etmesini sağlar. Aynı zamanda mantık, yanlış düşüncelerin önüne geçmektedir. Farabi, mantık ve dil arasındaki ilişkiyi çok önemsemektedir. Ona göre mantık ve dil birbirini tamamlar niteliktedir. Doğru düşünmenin yolu, dilin doğru kullanılmasından geçer. Farabi, mantık ilmini beş ana kısma ayırmaktadır: kavramlar, hükümler, akıl yürütmeler, metotlar ve tartışmalar. Her bir kısım, mantık ilminin bir yönünü temsil eder ve mantık çalışmalarının temelini oluşturur. (H. Demir, 2019; Ece, 2019)

Farabi için mantık, felsefenin ayrılmaz bir parçasıdır. Felsefi düşünme, mantık ilminin kurallarına dayanmakta ve mantık, felsefenin temelini oluşturmaktadır. Farabi'nin bilgi teorisi, mantık ilminin temelini oluşturmaktadır. Farabi, bilginin kaynağını, aklın kendisinde bulur ve mantık ilmini, aklın doğru kullanılmasını sağlayan bir araç olarak görmektedir. Farabi'nin mantık ilmi üzerine çalışmaları, hem İslam dünyasında hem de genel olarak dünya felsefe tarihinde önemli bir yer tutmaktadır (Akşit, 2015).

Mantık ilmi, doğru düşünmenin yollarını araştıran bir bilim dalıdır ve Farabi'nin bu alandaki çalışmaları, mantık ilminin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Farabi, mantık ilmini bir araç olarak görür ve bu aracı, doğru düşünmeyi sağlamak ve yanlışlıklardan korunmak için kullanır. Farabi için mantık, düşünmenin ve bilginin temelidir ve mantık ilmi, bireyin doğru düşünmesini sağlayan bir ilimdir. Mantık ilmi, düşüncelerin düzenli ve sistemli bir şekilde incelendiği, argümanların yapılandırılmasında ve değerlendirilmesinde temel prensiplerin tanımlandığı, çözümlemelerin gerçekleştirildiği bir bilim dalı olarak tanımlanabilmektedir (Sevdi, 2021).

Mantık ilmi kapsamında temel prensiplerin tanımlanması, ilk olarak düşüncelerin ve ifadelerin doğru bir şekilde tanımlanması gerekmektedir. Düşüncelerin doğru bir şekilde tanımlanabilmesi için önermelerin ve terimlerin açık ve anlaşılır bir şekilde ifade edilmesi önemlidir. Terimler, düşüncelerin taşıyıcısı olarak işlev görürler ve önermeler, bu terimler aracılığıyla ifade edilmektedir. Bu yüzden önermeler, mantık ilminde bir diğer önemli konuyu oluşturmaktadır. Önermeler, bir şeyin doğru ya da yanlış olduğunu ifade eden cümlelerdir. Önermeler, mantıklı bir argümanın temelini oluşturur ve argümanın geçerliliği, önermelerin doğruluğuna bağlıdır. Önermeler, aynı zamanda, mantıklı bir çıkarım yapabilmek için gerekli olan temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Mantık ilmi, aynı zamanda, çıkarımların ve sonuçların doğru bir şekilde çıkarılabilmesi için gerekli olan yöntemleri de incelemektedir. Bunlar arasında, tümdengelim ve tümevarım yöntemleri bulunmaktadır (Akşit, 2015).

Tümdengelim yöntemi, genel bir prensipten hareket ederek özel bir sonuca ulaşmayı amaçlamaktadır. Tümevarım yöntemi ise özel durumlar üzerinden genel bir sonuca ulaşmayı amaçlamaktadır. Mantık ilminin bir diğer önemli konusu ise kıyaslamadır. Kıyaslama, bir şeyin bir başka şeyle benzerlikleri ve farklılıkları üzerinden değerlendirilmesi sürecidir. Kıyaslama, mantıklı bir argümanın oluşturulabilmesi için gerekli olan bir süreçtir ve bu süreç, argümanın güçlü ya da zayıf olmasını belirlemektedir. Mantık ilmi, aynı zamanda, düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilebilmesi için gerekli olan argümantasyon tekniklerini de incelemektedir. Argümantasyon, bir argümanın etkili bir şekilde ifade edilmesi ve savunulması sürecidir. Argümantasyon, mantıklı bir argümanın oluşturulabilmesi için gerekli olan bir süreçtir ve bu süreç, argümanın güçlü ya da zayıf olmasını belirlemektedir. Mantık ilmi, düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilebilmesi için gerekli olan dil bilgisini de incelemektedir. (Gündoğdu, 2020; İmamoğlu, 2010)

Dil bilgisi, düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilebilmesi ve mantıklı bir argümanın oluşturulabilmesi için gerekli olan bir araçtır. Mantık ilmi, aynı zamanda, düşüncelerin değerlendirilmesi sürecinde kullanılan çeşitli yöntemleri de incelemektedir. Bu yöntemler arasında, analiz ve sentez yöntemleri bulunmaktadır. Analiz yöntemi, bir bütünün parçalarına ayrılması ve bu parçaların ayrı ayrı incelenmesi sürecidir. Sentez yöntemi ise parçaların bir araya getirilerek bir bütün oluşturulması sürecidir (Bakar, 1989).

Mantık ilmi, aynı zamanda, düşüncelerin değerlendirilmesi sürecinde kullanılan çeşitli kriterleri de incelemektedir. Bu kriterler arasında, doğruluk, geçerlilik ve tutarlılık kriterleri bulunmaktadır. Doğruluk kriteri, bir düşüncenin gerçeğe uygun olup olmadığını belirlemektedir. Geçerlilik kriteri, bir düşüncenin mantıklı bir temele sahip olup olmadığını belirlemektedir. Tutarlılık kriteri ise bir düşüncenin içsel olarak birbiriyle uyumlu olup olmadığını belirlemektedir. (Ceylan, 2020; Emiroğlu, 2020)

Bu çerçevede mantık ilmi, düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilmesi ve değerlendirilmesi için gerekli olan temel prensipleri ve yöntemleri incelemektedir. Mantık ilmi, düşünce süreçlerinin daha etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesi için gerekli olan bir ilim dalıdır. Mantık ilmi, düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilmesi ve değerlendirilmesi sürecinde kullanılan çeşitli yöntem ve teknikleri öğretir ve bu sayede, daha mantıklı ve tutarlı argümanlar oluşturulabilmesine olanak tanımaktadır. (Durusoy, 2020; Sevdı, 2021)

Farabi'ye göre mantık, ifadeler tarafından belirtildikleri ölçüde akıl yürütme ve ifadelerin akıl yürüttükleri şeylerle bir şekilde ilişkilendirilmesi ile ilgilenen bir disiplindir. Mantık, şeylere veya zihindeki anlaşılabilir olanlara doğrudan değil, akıl tarafından algılanan şeylerin doğasını ifade eden zihin felsefesinde ele alınmaktadır. Mantık, zihinsel durumlar ve anlaşılabilirlerin kazandığı örneklerde öznenin veya tümlemenin öncelikle veya özsel veya tesadüf olma durumları gibi akıl yürütmenin kazandığı örneklerle ilgilenmektedir (Durusoy, 2020).

Diğer taraftan, mantık dil bilimsel ifadelerle doğrudan ilgilenmemekte çünkü bu dil biliminin alanına girmektedir. Daha çok mantığın, ifadelerle ilgilendiğini söyleyen Farabi, tüm bunların bütün dillerde ortak olan yönleri içerdiğini belirtmektedir. Ancak Farabi, mantığın ifadelerin düzenlenmesi ve detaylandırılması ile değil, ifadelerin anlamlarını zihinde düzenleme ile daha çok ilgilenen bir disiplin olduğu üzerinde durmaktadır (Farabi, 2019a).

Farabi'ye göre mantık, anlaşılabilirler ve ifadeleri birbirine bağlayan kurallardan oluşmaktadır. Bu nedenle, Farabi mantığın her bölümünü “kural bilimi” olarak tanımlamaktadır. Mantığı, Aristoteles'in yazdığı *Organon* eserindeki sekiz kitaba karşılık gelen sekiz bölümle inceleyen Farabi, bu bölümlerin ve parçaların düzenlenmenin

anlaşılabilmesi için mantığın amaçlarına başvurmak gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre mantığın genel amaçları şu şekilde ifade edilebilmektedir (Bakar, 1989):

1. Kabul edilebilen tüm anlaşıla bilirlerle ilgili düşüncüyü doğru bir şekilde düzenlemek ve yönlendirmek.
2. Bu anlaşılabilirler ile ilgili hatalara karşı koruma sağlamak.
3. Kabul edilebilen anlaşıla bilirleri test etmenin bir yolunu bulmak.

Bu amaçların nasıl gerçekleştirilebileceği doğrudan kurallar ile ilgilidir. Bu mantıksal kuralların akıl ve anlaşılabilirler ile ilişkisi, dil bilgisel kuralların dil ve ifadelerle ilişkisi ile benzerlik göstermektedir (Bakar, 1989). Farabi'ye göre mantık ilmi, bir bilim olarak tüm akıl yürütme biçimlerini kucaklamalıdır. Gösterimli akıl yürütmenin mantık öğretiminin temel amacını oluşturduğu bir gerçek olsa da gösterimli olmayan silojistik sanatların³ da incelenmesi gerekmektedir (Gyekye ve Akbay, 2014).

Farabi'ye göre tasnif içerisinde yer alan mantık, herhangi bir felsefi bilimin bir parçası olarak ele alınmamalıdır. Mantık, felsefi bilimlerin bir aracıdır ancak aynı zamanda bir bilimdir. Farabi, mantığı dil bilimi ve felsefi bilimler arasında ara bir bilim olarak görür. Ona göre dil bilimi, mantık bilimi ve felsefi bilimler şeylerin anlamları ile ilgilidir ancak farklı biçimlerde ve farklı seviyelerde bunları gerçekleştirmektedir. Anlaşılabilirler veya şeylerin anlamları felsefi bilimler altında incelenenler içsel konuşmanın seviyesinde ve dil bilgisel ifade veya dışsal konuşmanın daha düşük seviyesinde kendini göstermektedir. Mantık, her iki tür konuşmayla da ilgilenmektedir ancak öncelikle ilk türle ilgilenmektedir. Öte yandan, dil bilimi öncelikle dış konuşma ile yani ikinci türle ilgilenmektedir (Gyekye ve Akbay, 2014).

Farabi, mantığı insanlığın tümüne uzanan bir tür evrensel dil bilim olarak kabul etmektedir. Bu görüşü desteklemek için iki neden sunmaktadır. İlk olarak, mantık düşüncelerle veya iç konuşma ile ilgilidir ve bu tüm insanlığa aittir. İkinci olarak, mantık ifadelerle ilgilenmekte ancak bunlar tüm toplulukların dillerinde ortak olan yönleri

³Silojistik sanat, Aristoteles tarafından geliştirilen ve mantığın bir dalı olarak kabul edilen bir akıl yürütme yöntemidir. Bu yöntem, öncüllerden yola çıkarak mantıksal sonuçlara ulaşmayı amaçlar ve genellikle klasik mantık çalışmalarının temelini oluşturur. Silojizm, iki öncül ve bir sonuç içeren yapıları kullanır; eğer öncüller doğruysa, sonucun da doğru olması gerektiği varsayılır. Silojistik sanat, özellikle ortaçağ felsefesinde önemli bir yere sahip olup, felsefe ve mantık alanlarında derinlemesine incelenmiş ve tartışılmıştır. Bu yöntem, akıl yürütmenin doğruluğunu ve geçerliliğini test etmek için kullanılan kritik bir araçtır.

içermektedir. Dil bilimi, söz konusu dilin diğer toplulukların dilleriyle ortak olan özellikleri de dâhil olmak üzere özelliklerini dikkate alır ancak bunları ortak özellikleri oldukları kadar incelemeyiz. Dil biliminin temel amacı, belirli bir topluluğun diline özgü kuralları incelemektir. Dolayısıyla Farabi'nin mantık için konuşmaya veya doğrudan somut bir şekilde dile odaklanmasından ziyade daha içsel süreçlere odaklandığını ve mantık ilminin de bu çerçevede felsefi angajmanlarla doğrudan ilişkili bir biçimde bir araç olarak değerlendirilebileceğini söylemek mümkündür. (Yıldız, 2012)

Felsefeden bağımsız olarak mantık bilimi, akıl yürütme olarak doğrudan tek başına bir bilimsel alana konumlandırılmaktadır. Felsefe ise bu akıl yürütme aracını kullanan başka bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede mantık ilmi için Farabi nezdinde dil bilim ile felsefi bilimler arasında bir köprü olduğunu söylemek de mümkün hale gelmektedir (Yıldız, 2012).

1.3. Matematik İlimleri

Farabi, genç yaşlarda matematik ilmine olan ilgisini keşfetmiş ve bu alanda derinlemesine çalışmalara başlamış ve matematik ilminin sadece rakamlardan ibaret olmadığını, aynı zamanda mantıksal bir düşünme biçimi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre matematik, evrenin dili ve düzeninin anlaşılmasını sağlayan bir araçtır. Farabi, geometri alanında da önemli çalışmalar yapmıştır, özellikle geometrik şekillerin özellikleri ve bu şekillerin birbirleriyle olan ilişkileri üzerine derinlemesine analizler ortaya koymuştur. (Çalık, 2023).

Ayrıca geometriyi, felsefe ile birleştirerek geometrik düşünmenin felsefi argümanlara nasıl uygulanabileceğini göstermiştir. Sayı teorisi üzerine de çalışmalar yapan Farabi, sayıların gizemli dünyasını araştırmış ve bu alanda önemli teoriler ortaya koymuştur. Sayıların özellikleri, birbirleriyle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin matematiksel açıklamaları, onun ilgi alanları arasında yer almıştır. Farabi, algebra ve analiz alanlarında da önemli katkılar yapmıştır. O dönemde algebra yeni yeni gelişmeye başlayan bir alan olarak değerlendirilmiş ve Farabi bu alandaki ilk çalışmalardan birine imza atmıştır. (Kökcü, 2019)

Farabi'nin matematik anlayışında felsefenin etkisi büyüktür. O, matematiği bir düşünme metodolojisi olarak görür ve felsefi argümanların matematiksel bir temele dayandırılması gerektiğini savunur. Farabi, matematik ilminin felsefe ile iç içe olduğunu

ve birbiriyle uyum içinde gelişmesi gerektiğini vurgulamıştır. Farabi, matematik eğitiminin önemine dikkat çekmiş ve bu alanda gençlerin yetiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Matematik eğitiminin, bireyin mantıksal düşünme yeteneğini geliştireceğini ve bu sayede daha başarılı bireyler yetişeceğini belirtmiştir. Farabi, matematik ilmine katkılarıyla bilinen büyük bir âlimdir. Matematik alanında yaptığı çalışmalar, bugün bile geçerliliğini koruyan teori ve analizler içermektedir. Farabi'nin matematik anlayışı, hem o dönemin bilim dünyasına hem de modern matematiğin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır (Şahin, 2016).

Farabi, matematik ilmini sadece sayılar ve şekiller üzerinden değil, bir düşünme metodolojisi olarak da ele almıştır. Farabi'nin matematik ilmine olan katkıları, onun sadece bir matematikçi değil, aynı zamanda bir filozof olarak da değerlendirilmesini sağlamıştır. Onun matematik alanındaki çalışmaları, hem matematik ilminin gelişimine katkı sağlamış hem de felsefi düşüncelerin matematiksel bir temel üzerine inşa edilmesine olanak tanımıştır (Erten, 2019).

Matematik ilimleri, insan uygarlığının temel taşlarından birini oluşturan, kavramsal ve soyut düşünmenin eseri olan bir bilim dalıdır. Matematik, sayılar, şekiller ve desenler hakkındaki teorileri inceler ve bu teoriler, farklı matematiksel kavramları ve prensipleri tanımlayan aksiyomlar ve tanımlar üzerine kuruludur (Erten, 2019).

Matematik, doğru ve yanlışın kesin olarak belirlenebildiği bir alandır ve bu yönüyle, objektif bir bilim dalıdır. Bu bilim dalının tarihine bakıldığında, ilk matematiksel kavramların, insanların günlük yaşamlarındaki problemleri çözmek için ortaya çıktığı görülmektedir. İlk çağlardan itibaren, ticaret, tarım, inşaat ve astronomi gibi alanlarda karşılaşılan problemlerin çözülmesi için matematiksel düşüncelerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu, matematiğin, insanoğlunun karşılaştığı problemlere çözüm bulma çabasıyla doğduğunu göstermektedir. Matematik ilimleri, zaman içinde birçok alt dala ayrılmıştır. Bunlar arasında; aritmetik, cebir, geometri, trigonometri, analiz, olasılık ve istatistik gibi dallar bulunmaktadır (Kökcü, 2019).

Aritmetik, sayılar teorisi ve temel işlem prensiplerini incelemektedir. Cebir, matematiksel ifadelerin ve denklemlerin incelenmesiyle ilgilidir. Geometri, şekillerin ve boyutların incelenmesiyle ilgilidir. Trigonometri ise açılar ve trigonometrik fonksiyonların incelenmesiyle ilgilidir (Erten, 2019). Matematik ilimleri aynı zamanda

analiz ve sentez gibi düşünce süreçlerini de kapsamaktadır. Analiz sürecinde, bir bütünün parçalarına ayrılması ve bu parçaların ayrı ayrı incelenmesi söz konusudur. Sentez sürecinde ise bu parçaların bir araya getirilerek yeni bir bütün oluşturulması amaçlanmaktadır. Matematik, aynı zamanda bir dil olarak da işlev görmektedir. Matematiksel notasyonlar ve semboller, matematiksel kavramları ve prensipleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Matematiksel dil, evrensel bir dil olarak kabul edilir çünkü matematiksel kavramlar ve prensipler, dünyanın her yerinde aynıdır. (Baga, 2021; Canatan, 2016; Erten, 2019; Özdemir, 2019)

Bu evrensel dilin bir diğer önemli yönü ise kesinliği ve doğruluğudur. Matematiksel bir ifade, doğru ya da yanlış olarak değerlendirilebilir ve bu, matematiksel argümanın gücünü artırmaktadır. Matematiksel kesinlik, matematiğin, birçok farklı alanda, özellikle de fen bilimleri ve mühendislikte, bir araç olarak kullanılmasını sağlamaktadır (Türker Küyel, 1992).

Matematik ilimleri aynı zamanda, modern teknolojinin temelini de oluşturmaktadır. Bilgisayar bilimi, yapay zekâ, veri bilimi ve daha birçok alan, matematik ilimlerinin prensiplerini kullanmaktadır. Matematik, bu alanlarda karşılaşılan problemlerin çözülmesi için gerekli olan araçları sağlamaktadır. Matematik, aynı zamanda, günlük yaşamın bir parçası olarak da ortaya çıkmaktadır. Günlük yaşamda karşılaşılan birçok problem, matematiksel düşünce ile çözümlenebilmektedir. Örneğin, bir alışveriş listesi hazırlarken, bir bütçe planlarken veya bir yemek tarifi uygularken matematiksel düşünce kullanılmaktadır. (Baga, 2021; Rüşdi, 2020)

Buna paralel olarak matematik ilimleri, insan uygarlığının temel taşlarından birini oluşturur ve bu bilim dalı, insanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları problemlere çözüm bulmalarına yardımcı olmaktadır. Matematik, bir dizi alt dalı ve kavramı içerir ve bu kavramlar, matematiksel düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Matematik, bir dil olarak da işlev görür ve bu dil, matematiksel kavramları ve prensipleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Matematik, kesinlik ve doğruluk prensipleri üzerine kuruludur ve bu prensipler, matematiksel argümanların gücünü artırmaktadır. Matematik, modern teknolojinin temelini oluşturur ve günlük yaşamın bir parçası olarak da ifade edilebilmektedir. Matematik, insanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları problemlere

özüm bulmalarına yardımcı olur ve bu yönüyle insan uygarlığının temel taşlarından birini oluşturmaktadır (Özdemir, 2019).

Farabi'ye göre matematik alanı, yalnızca aritmetik, geometri, astronomi ve müzik gibi Latin perspektifindeki dört unsuru değil, aynı zamanda optik, ağırlık ve modern bilimde fizik olarak kabul edilen ustaca aletler gibi alanları da içermektedir. Bu nedenle Farabi'nin matematik anlayışı, günümüzde fizik olarak kabul edilen kavramın üzerindedir. Farabi'nin matematik tasnifine göre matematik yedi farklı bölümden oluşur ve sayı ve şekillerin dünyasını çeşitli varlık sınıflarıyla birlikte ele alır. Farabi, aritmetik, geometri ve müziği teorik ve pratik olarak ayırmıştır. Teorik kısımda matematik formları, maddelerinden bağımsız olarak ele alınırken, pratik kısım, formları somut şeylerle ilişkilendiren konuları içerir. Farabi, optiği matematiksel bir bilim olarak kabul eder, çünkü ışığın geometrik özellikleri, özellikle görme olaylarıyla ilişkilidir. Bu nedenle optiği matematiksel bir bilim olarak görmesi, optik görüntülerin geometrik doğasını araştırabilmesi ve bilginin optiğin uygulama kısmında yer almasıyla ilişkilidir. (Türker Küyel, 1992)

Farabi'ye göre matematik astronomisi, dünya gezegeninin şekli, kütlesi, hareketi, göksel cisimlere göre konumu ve iklim koşullarının incelenmesini içerir. Ancak o astrolojiyi doğal bilimlerin bir parçası olarak değil, yorumlayıcı ve okült bir bilim olarak kabul eder. Ağırlıkların bilimi ve yaratıcı cihazların bilimi, uygulamalı matematik olarak tanımlanır ve bu bilimde günümüzde mühendislik bilimleri olarak adlandırılan birçok konu bulunmaktadır. Bu bağlamda, farklı mühendislik disiplinlerinin ve mimarlıkların, Farabi'ye göre uygulamalı bir matematik disiplini olarak tek bir başlık altında değerlendirilebileceği ifade edilebilir (Türker Küyel, 1992).

Farabi'nin matematik bilimleri listesinde, yalnızca teorik aritmetik ve teorik geometrinin saf matematik bilimleri olarak kabul edildiği, diğer matematik bilimlerinin ise sayıları ve büyüklükleri maddi nesnelerle giderek karmaşık ilişkiler içerisinde inceleyen bilimler olarak sıralandığı belirtilir. Bu nedenle teorik aritmetik ve teorik geometri dışındaki tüm matematik disiplinleri, farklı bilimlerin gölgesinde ayrı bilimler olarak ele alınmaktadır (Farabi, 2019a).

1.4. Tabiat ve İlahiyat İlmî

Tabiat ilmi, Farabi'nin düşünce dünyasında önemli bir yere sahiptir. O, doğal fenomenlerin, evrenin işleyişi ve tabiat kanunları üzerindeki teorik çalışmalarıyla tanınmaktadır. Tabiatın, düzenli bir sistematığa sahip olduğunu ve bu düzenin matematiksel prensiplerle açıklanabileceğini savunmaktadır. Farabi, ilahiyat ilmiyle de yakından ilgilenmiş ve bu alandaki düşüncelerini çeşitli eserlerinde dile getirmiştir.

Farabi'ye göre ilahi gerçekler, akıl yoluyla kavranabilir ve bu yolla insan, tanrısal bir bilgiye ulaşabilmektedir. Farabi, tabiat ilmi üzerine yaptığı çalışmalarda matematiğin derin bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Ona göre tabiatın işleyişini anlayabilmek için matematiksel düşünmeye ihtiyaç vardır. Bu bakış açısı, onun tabiat ilmi üzerinde derin bir anlayış geliştirmesine olanak tanımıştır. Farabi'nin ilahiyat anlayışı, “İlahi Akıl” kavramı üzerine kuruludur. Bu kavram, var olan her şeyin bir “İlk Neden” tarafından yaratıldığını ve bu nedenin tanrısal bir akıl olduğunu ifade etmektedir. Farabi, bu akıl kavramını detaylı bir şekilde işlemiş ve varlıkların bu ilahi akıl sayesinde var olduğunu savunmuştur (Ruziyev, 2020).

Farabi, tabiat ve ilahiyat ilimlerini metafizik ve ontoloji çerçevesinde bir araya getirmektedir. Metafizik, var olan her şeyin ötesindeki gerçekleri araştırırken ontoloji, varlık felsefesini inceleyen bir alan olarak değerlendirilmektedir. Farabi, bu iki alanı kullanarak tabiat ve ilahiyat ilimlerini birbirine bağlayan bir sentez oluşturmuştur. Farabi, bilginin kaynaklarını da tabiat ve ilahiyat ilimleri çerçevesinde ele alır. O, bilginin, akıl yoluyla, gözlem ve deneyim yoluyla elde edilebileceğini savunmaktadır. Farabi, aynı zamanda vahiy kavramını da bilginin bir kaynağı olarak kabul etmekte ve bu kavramı ilahiyat ilmi çerçevesinde işlemektedir (Bakar, 1989).

Farabi'nin tabiat ve ilahiyat ilimleri üzerine düşünceleri, İslam dünyasının ve genel olarak felsefe tarihinin önemli bir parçasıdır. O, bu iki ilmi bir araya getirerek birbirini tamamlayan ve birbirine bağlı iki farklı alan olarak görmüştür. Farabi'nin bu alandaki düşünceleri, onun zamanının çok ötesinde bir düşünce yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Onun, tabiat ve ilahiyat ilimleri üzerine yazdığı eserler, bugün bile modern düşüncelerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Farabi'nin tabiat ve ilahiyat ilimleri üzerine yaptığı çalışmalar, onun hem bir filozof hem de bir bilim insanı olarak derin bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir (Bakar, 1989).

Farabi, bu iki ilmi birbirine bağlayarak evrenin işleyişini anlama konusundaki sınırları zorlamış ve bu alandaki bilgiyi daha da genişletmiş bir düşünür olarak tarihe geçmiştir. Bu nedenle, Farabi'nin tabiat ve ilahiyat ilimleri üzerine yaptığı çalışmalar, bugün bile bu alanlarda çalışma yapan bilim insanları ve düşünürler için önemli bir referans kaynağıdır (Lugal ve Sayılı, 1951).

Tabiat ve ilahiyat ilmi tarih boyunca felsefi düşüncelerin ve bilimsel araştırmaların temelini oluşturmuş, birbirine paralel ve zaman zaman da kesişen iki önemli alandır. Bu alanlar, insanlık tarihinin birçok farklı dönemlerinde, toplumların, medeniyetlerin ve bireylerin yaşamlarını ve düşünce sistemlerini derinden etkilemiştir (Ruziyev, 2020).

Tabiat ilmi, doğal dünyayı ve onun işleyişini incelemektedir. Tabiatın kendisi, bir yandan bitkilerin, hayvanların ve minerallerin incelenmesine olanak tanırken, diğer yandan da fiziksel dünyadaki fenomenleri, yasaları ve prensipleri inceleyen bir dizi bilim dalını barındırmaktadır. Tabiat bilimleri; kimya, fizik, biyoloji ve astronomi gibi disiplinleri kapsar. Aynı zamanda bu disiplinler aracılığıyla dünya üzerindeki yaşamın ve evrenin sırları araştırılmaktadır (Erdoğan, 2018).

Tabiat ilmi aynı zamanda insan vücudu üzerinde yapılan araştırmaları, ekosistemleri ve çeşitli canlı türlerini de inceleyen bir bilim dalıdır. Örneğin; biyoloji, canlı organizmaların yapılarını, işlevlerini, büyüme süreçlerini ve dağılımlarını incelemektedir. İlahiyat ilmi ise ruhani, metafiziksel ve dini konuları kapsayan bir alan olup Tanrı'nın varlığı, dini inançlar ve ruhani değerler gibi konular üzerinde durmuştur. İlahiyat, teolojik düşüncenin bir ürünü olarak, dini metinlerin ve doktrinlerin incelenmesiyle meşgul olmuştur (Erdoğan, 2018).

Bu inceleme, dini metinleri yorumlama, dini felsefeleri ve teorileri geliştirme ve dini inançların toplum üzerindeki etkilerini inceleme yoluyla yapılmaktadır. İlahiyat ilmi, metafizik konuları derinlemesine inceler ve bu yolla insanların yaşamlarında anlam arayışlarını desteklemektedir. Bununla beraber insanların yaşamlarına anlam katmak, onlara bir amaç ve hedef göstermek adına dini öğretiler ve metafiziksel konular üzerinde derinlemesine düşünmelerine olanak tanımaktadır. (Altıntaş, 2002; Seyyar, 2018; Ö. Yıldırım, 2019)

Tabiat ve ilahiyat ilmi arasındaki kesişim noktaları da büyük bir öneme sahiptir. Birçok düşünür, bu iki alanın birbirleriyle nasıl ilişkili olduğunu sorgulamış ve birbirleriyle çelişen ya da birbirlerini tamamlayan birçok farklı teori öne sürmüşlerdir. Örneğin, bazı düşünürler evrenin bir yaratıcı tarafından yaratıldığına ve doğanın bu yaratıcının bir eseri olduğuna inanırken, bazıları da doğal dünyanın kendi başına, doğal yasalar ve prensipler doğrultusunda işleyen bir sistem olduğunu savunmuşlardır. Bu bağlamda, tabiat ve ilahiyat ilimlerinin insanlık tarihindeki rolleri büyük bir öneme sahiptir. (Ruziyev, 2020; Ö. Yıldırım, 2019)

İlk çağlarda, insanlar doğal fenomenleri tanrıların eylemleri olarak görmüş, zamanla bilim ve teknolojinin gelişmesiyle bu görüş değişmiş ve tabiat ilmi daha bilimsel bir temele oturtulmuştur. Aynı zamanda, ilahiyat ilmi de sürekli bir evrim geçirmiş ve teolojik düşünceler değişiklik göstermiştir (Cevadi ve Baran, 2016; Uyanık, 2021).

Bu doğrultuda tabiat ve ilahiyat ilimleri, birbirleriyle kesişen ve birbirlerini tamamlayan iki önemli alan olarak önemini korumaktadır. Tabiat ilmi, doğal dünyayı ve evrenin işleyişini anlama çabasını temsil ederken, ilahiyat ilmi ise insanların ruhani ve metafiziksel arayışlarını temsil etmektedir. Bu iki ilim dalı, felsefe, bilim, teoloji ve metafizik gibi birçok farklı alanın bir araya gelmesini sağlayarak insanların varoluşlarına dair sorularına yanıt aramalarına yardımcı olmaktadır. İki alanın kesişim noktalarında ise bilim ve din arasındaki ilişki, yaratılış teorileri ve evrenin doğası gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle, tabiat ve ilahiyat ilimleri, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde, insanların varoluşlarına dair derinlemesine düşüncelerini sağlayan önemli ve değerli alanlar olarak kalmaya devam edecektir. (Gündoğdu, 2020; Pirinç, 2020)

Farabi, yaptığı çalışmasında, tabiat bilimlerinin farklı bölümlere ayrıldığını belirterek bu bölümleri tanımlamaktadır. Bu noktada Farabi, tabiat ilmini doğal cisimleri ve onların içsel özelliklerini araştıran bir ilim olarak tanımlamaktadır. Bu tanımın ardından Farabi, tabiattaki cisimleri yapay (suni) ve tabi olarak iki gruba ayırmaktadır. Buna göre suni cisimler, cam elbise, kılıç ve sedir gibi bütün olarak varlığı bir sanat ve insan iradesi üzerine kurulmuş olan cisimlerdir. Doğal cisimler ise gök, yeryüzü gibi bu ikisi arasındaki varlıklar, hayvanlar ve nebat gibi suni veya insan iradesi ile mevcut olmamış cisimlerdir (Bakar, 1989).

Farabi, yapay cisimlerin prensiplerinin ve içsel özelliklerinin genellikle doğal cisimlerin ve onların özelliklerinden daha iyi bilindiğini savunmaktadır. Yapay cisimlerin çoğunun duyu algısıyla bilinebileceğini, doğal cisimlerin prensiplerinin çoğunun ise akıl yürütme ve belirli gösterimlerle sadece doğrulanabileceğini ifade etmektedir. Farabi, böyle bir açıklama yönteminin geçerli olduğuna inanarak yapay cisimlerin insan üretimi ile doğal cisimlerin ilahi yaratımı arasında bir benzerlik olduğunu savunmaktadır. (Uyanık ve Akyol, 2014)

Öte yandan, tabiat ilimlerini kendi içinde sekiz alt başlıkta inceleyen Farabi, mantık ilminde olduğu gibi tabiat ilminin de pek çok noktada Aristoteles'in çalışmalarına benzediğini değerlendirmektedir. Buna göre Farabi'nin tasnif ettiği ilk tabiat ilmi, işitilen doğal şeyler (*Essema' uttabii*) olarak belirtilmiştir. Tüm doğal cisimlerin basit veya birleşik prensipler ve bu prensiplere bağlı olarak gelişen kazalar açısından paylaştığı şeyleri inceleyen bu tabiat ilminde, temel konu, doğal cisimleri kapsayan evrensel önermelerin ön koşullarını ve kurallarını keşfetmektir (Bakar, 1989).

Tabiat ilminin ikinci bölümü, üç ana bakımdan basit cisimlerle ilgilenmektedir. İlk olarak, farklı türdeki basit cisimlerin varlığını ve ortak doğalarını araştıran bu ilimde, dört elementin varlığının nedeni ve ortak doğası, bu ilmin inceleme alanının bir parçasını oluşturmaktadır. İkinci nokta, basit cisimlere yönelik incelemeleri içermektedir. Tüm basit cisimlerin birleşik cisimlerin parçalarını oluşturup oluşturmadığı bu ilimde belirlenmeye çalışılmaktadır. Basit cisimlerin bileşik cisimlerin unsurları ve prensipleri olup olmadığı, bu ilim sayesinde anlaşılmaktadır. Üçüncü nokta ise birleşik cisimlerin parçalarını oluşturan basit cisimlerin ortak özelliklerini incelemektir (Farabi, 2019a).

Tabiat ilimlerinin üçüncü bölümü, doğal cisimlerin genel olarak oluşumu ve bunların çökmesi ile ilgilenmekte bunların oluşturulduğu elementlerin prensiplerini açıklamaktadır. 4. bölümde, dört elementin bileşiklerini oluşturmak için geçirdikleri tepkimelerin prensipleri ile ilgilenilmekte ancak bunların oluşturulduğu cisimler göz önüne alınmamaktadır. Bu bölüme daha fazla açıklama yapmadığı görülen Farabi, 3. ve 4. bölümleri birbirine çok yakın alanlar olarak tanımlamaktadır (Bakar, 1989).

5. bölümde, dört elementten oluşan farklı türdeki cisimlerle ilgilenilmektedir. Bu cisimleri homojen cisimler ve heterojen cisimler olmak üzere iki gruba ayıran Farabi, ilk grubun homojen cisimlerden, ikinci grubun ise heterojen cisimlerden oluştuğunu

belirtmektedir. İlk grubu da kendi içerisinde ikiye ayıran Farabi, heterojen cismin parçalarını oluşturan cisimler ve doğal bir cismin parçası olamayan ancak üretilmiş cisimlerin toplamı veya belirli bir cins veya türün toplamının bir parçası olan cisimler olarak inceleme alanlarını belirlemiştir. Tabiat ilminin temel işlevi, birleşik cisimlerin genel fiziksel özelliklerini ve özellikle de heterojen cisimlerin parçalarını oluşturan homojen cisimlerin spesifikasyonlarını araştırmaktır (Farabi, 1990).

Tabiat ilimlerinin 6. bölümü, heterojen cisimlerin parçaları olmayan homojen cisimleri araştırmaktadır. Farabi, bu bölümü kapsamlı anlamıyla mineraloji ile özdeşleştirmektedir. 7. bölüm, tüm bitki türleri, bunların ortak özellikleri ve her türün kendine özgü özellikleriyle çalışmaktadır. Farabi'ye göre bitkiler ve hayvanlar heterojen doğal cisimlerin iki türüdür. Doğa biliminin 8. ve son bölümü, farklı hayvan türleri, bunların ortak özellikleri ve her türün kendine özgü özellikleri ile ilgilenmektedir (Bakar, 1989).

Farabi, doğal dünyanın bir parçası olan hiyerarşik gerçeği çağrıştırarak, bitki ve hayvan bilimlerinin, insan vücudu dâhil olmak üzere yalnızca doğal veya fiziksel özelliklere dayanarak yeterince kurulamayacağını iddia etmektedir. Diğer bir deyişle Farabi, doğa biliminin ilk altı bölümünde keşfedilen prensiplerin hayvanlarla ilgili çok konu ve bitkilerle ilgili çoğu konu ile başa çıkabilmek için yetersiz olduğuna vurgu yapmaktadır. Bitki ve hayvan ilimleri, onun “canlı” veya “ruhsal” prensipler dediği daha yüksek prensiplere dayanmalıdır. Bu noktada Farabi, bu tür prensibi “ruh” olarak adlandırmaktadır (Farabi, 1990).

Farabi'nin tabiat ilmi, temelde farklı türdeki doğal cisimlerin prensiplerini inceleyen bir bilim olarak ifade edilebilmektedir. Farabi'nin tabiat noktasındaki bu içerikleri, mineraloji, botanik ve zooloji gibi geniş disiplinlere dâhil olan birçok ilmi kapsamaktadır. Mineraloji ile ilgili bilimler arasında kimya ve jeoloji bulunmakta ancak diğerleri, pratik sanatlar olan metalürji gibi, bu konunun dışında bırakılan ilimleri kapsamaktadır. Botanik ile ilgili en önemli ilim olan tarım da bu tasnifte dışlanmıştır. Zooloji ile ilgili yine kritik ilimlerden biri olan tıp da dâhil olmak üzere birçok önemli ilim ve sanat, Farabi'nin tasnifinde bu başlık altında incelenmediği gözlenmektedir. Bununla birlikte Farabi'nin tabiat ilminin özellikle psikolojiyi içermesi, önemli bir alana işaret etmektedir. Nitekim Farabi'nin psikolojisi, genellikle peri patik filozoflar tarafından

olduğu gibi doğa felsefesi başlığı altında yer almaktadır. Çeşitli ruh yetenekleri ile bu noktada ilgilenilmektedir (Bircan, 2022).

Öte yandan diğer pek çok düşünürden farklı olarak ilahiyat ilmini de tabiat ilmiyle bir arada anan Farabi, metafizik olarak da adlandırılabilir bu noktayı üç alt bölüme ayırmaktadır. İlk bölümde, varlıkların ve onların özellikleri ile ilgilenilen ilim bulunmaktadır. Bugün Ontoloji adı verilen felsefenin ana alanında, Farabi, "*İhsa-ul Ulum*" adlı eserinde neredeyse hiçbir şey açıklamamaktadır (Farabi, 1990).

İlahiyatın ikinci bölümü, teorik bilimlerin konu alanlarını belirlemeyi amaçlayarak farklı türdeki varlıkları sınıflandırmaya çalışmaktadır. Bu bölüm, mantık bilimi, matematik bilimleri ve doğa bilimindeki kanıtların prensiplerini oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle metafizik, bu bölümde, her özel bilim konusunun meşruiyetinin kanıtlarını sunarak o konu içinde yer alan şeylerin gerçek doğasını ve özelliklerini ortaya koymaktadır (Umut, 2023).

Üçüncü ve son bölüm olan metafizik, bedenlerin aksine, bedenler içerisinde olmayan varlıklarla ilgilenmektedir. Bu bölüm, mutlak bedensiz varlıkların var olduğunu, sayıca çok fazla olduklarını ve hiyerarşik bir düzende sıralanabileceklerini göstermektedir. Hiyerarşi, Tanrı'ya doğru bir sırayla erişmektedir. Bu metafizik bilim aynı zamanda evrenin bir bütünlük içerisinde olduğunu ve hiyerarşik bir düzende düzenlendiğini göstermektedir. Bu ilim, melekoloji, kozmoloji ve kozmogoniye içermektedir. Ayrıca metafizik, önemli bir işlevi de tanımaktadır. Tanrı'nın evren ile olan ilişkisi konusundaki tüm yanlış kavram ve teorilerin hakemliğini yapmaktadır (Bakar, 1989).

Farabi, metafiziği üçe bölmekle Aristoteles'i büyük ölçüde takip etmektedir. Farabi'nin metafiziğinin ilk bölümü, Aristoteles'in "varlık olarak varlık" kavramına karşılık gelmektedir. Bu ilim, ikinci bölümde araştırılan özel (*müzeyyen*) teorik bilimlerden farklı bir yere konumlandırılmaktadır. Nitekim bunlardan hiçbiri genel olarak varlıkla ilgilenmemektedir. Aristoteles'in ifadesiyle özel bilimlerin varlığın bir kısmını keser ve bu kısmın özelliklerini araştırır. Farabi'nin metafiziğinin ilk bölümü, matematikte incelenen nokta, birim, çizgi ve yüzey gibi ikinci varlıkları içermektedir (Cevadi ve Baran, 2016).

Farabi'nin metafiziğinin ikinci bölümü, Aristoteles'in farklı varlık türlerine ait özel bilimlerin ele alımına karşılık gelmektedir. Diğer taraftan Farabi'nin üç metafizik ilmi, Aristoteles'in teoloji ile ilgili olanına denk gelmektedir. Bu noktada kritik olan husus, Farabi'nin metafiziğini anlatırken bu ilmi, sıraladığı tüm bilimler arasında en kesin olarak sunmasıdır. Dolayısıyla bir şekilde diğer tüm bilimler içerisinde geçişkenlik veya geçicilik gibi olgular söz konusu iken metafizik ilmindeki bilgilerin kesin olduğuna işaret edilmektedir (Cevadi ve Baran, 2016).

1.5. Siyaset, Fıkıh ve Kelam İlimleri

Farabi, fıkıh ve kelam ilimlerini, medeni yani siyaset ilmine yardımcı birer ilim olarak ele almıştır (Korkut, 2014). Bu noktada söz konusu ilimler, Farabi'nin kaynaklarında tek bir başlık altında ele alınmışken yardımcı olunan bağlamların açıklanabilmesi amacıyla bu çalışma altında her bir başlık detaylı olarak irdelenmiştir.

Farabi, yaptığı çalışmalarda öncelikli olarak “İlm-i Medeni” adını verdiği bir disiplini açıklayarak kelam ve fıkıh ilimlerini “Medeni Felsefe” başlığı altında ele almıştır. İlm-i Medeni adını verdiği ilim, siyaset, ahlak ve ev ekonomisi olmak üzere şehre ait ilimleri kapsamaktadır. Farabi'nin gerçekleştirdiği bu tasnif, bir ölçüde Aristo'nun tasniflerini andırdığından Aristocu bir mantığa dayandığı ifade edilmektedir. Ayrıca Aristocu mantığa benzeyen diğer bir nokta ise Farabi'nin siyaset ilmini ahlaktan kesin çizgilerle ayırmış olmasıdır (Uyanık ve Akyol, 2014).

Farabi, siyaset ve ahlak ilimlerini birbirinden ayırırken belli bir ardıl süreç olduğunu açıklamaktadır. Diğer bir deyişle ahlakın, siyasetten önce gelen bir hazırlık süreci olarak toplumda var olduğunu belirten Farabi, siyasetin ahlakın olduğu bir toplum içerisinde sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. Buna göre Farabi için ahlak ve ahlak ilmi, insanın mutluluğa erişebilmesi amacıyla bir hazırlık süreci olarak ifade edilmektedir (Bakar, 1989).

Ahlak, insanın erdemleri öğrenmesi ve bu erdemleri toplum içinde uygulaması için bir temel oluşturmaktadır. Bu nedenle Farabi'nin ahlak anlayışı, bireyin kendisini geliştirmesi ve doğru değerleri öğrenmesi sürecine odaklanmaktadır. Siyaset ise ahlakın ardından gelerek insanın toplum içerisinde yaşadığı bir yapıyı ifade etmektedir. Siyaset ilmi de insanın mutluluğa ulaşmasına giden bir rol olarak kabul edilmekte; iyi bir topluluk

içerisinde insanların birbiriyle işbirliği yaparak mutluluğa erişebileceği ifade edilmektedir (Farabi, 2019a).

Bu çerçevede Farabi'ye göre siyaset, toplumun düzenini sağlamak, adaleti temin etmek ve erdemli bir şehir oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu noktada, Farabi için ahlakın bireyin içsel gelişimine odaklanan bir ilim tasviri içerisinde yer aldığı ve içsel gelişim ile değerlerin öğrenilmesini kapsarken siyaset ise toplum düzeninin oluşturulması ve yönetilmesi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla ahlak ve siyaset disiplinleri birbirinden ayrı olgular üzerine konumlandırıldığından söz etmek mümkün bir hale gelirken sürecin ardıl olması, ahlak ile siyaseti bir yönüyle de birbirine bağlar bir nitelik taşımaktadır (Ö. A. Yıldırım, 2018).

Farabi'nin siyaset ilmi, mantık, metafizik, fizik ve epistemoloji ile yakından ilişkili bir bağlam olarak tartışılabilmektedir. Nitekim siyaset ilmine dair pratik ve teorik içerikler, aynı zamanda siyasetin bilginin üretildiği ve tartışıldığı bir bilim olarak da ele alınabilmesine işaret etmektedir. Bu noktada Farabi'nin siyaset anlayışı, insanın olgunluklarına ulaştırılması gereken araçları ve bu olgunluğun önündeki temel engelleri inceleyen bir bilimdir. Bu bağlam, siyasetin mutlulukla ilişkilendirilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. İnsanın olgunluğuna ve bu olgunluğa erişimdeki engellerine odaklanması, siyasetin bugünkü anlamıyla sosyal politika üretmesinin gerekli olduğuna vurgu yaparken ahlaki bir unsur olarak ele alınabilecek olan mutluluğun da bu minvalde bir sonuç olarak tartışıldığı gözlenmektedir. Bu noktada Farabi için ahlak ve siyaset ortaya konabilecek ortak noktalardan biri olarak ele alınabilmektedir. (Bircan, 2022; Şahin, 2016)

Farabi için siyaset, toplumun belirlediği hedeflere ulaşmak için izlenmesi gereken yolu ifade etmektedir. Yine bu nedenle siyaset ilmi, insanların davranışlarını inceleyen bir disiplindir. Farabi, toplumun hedeflerine ulaşması yolunda siyaseti bir denge ilmi olarak tanımlamakta ve tıbbı benzetmektedir. Bu çerçevede, siyasetin evrendeki varlıkların durumunu incelemesi gereken bir varlık olduğunu açıklamaktadır. Dolayısıyla Farabi için siyasetin, bir sosyal bilim olarak ele alındığı ve bireyi ve toplumu inceleyerek politikaları bu noktada şekillendirebileceği üzerine kurgulandığı gözlenmektedir (Kaplan, 2021).

Siyaset başlığı altında Farabi, siyaset felsefesini teorik ve pratik olmak üzere iki başlık altında ele almaktadır. Teorik ve pratik siyasetin birbirine entegre edilmiş bir

şekilde uygulanması gerektiğini vurgulayan Farabi, aslında bu iki alt disiplinin felsefenin bir parçası olduğu üzerinde durmaktadır (Farabi, 1990).

Farabi, siyaset ilminde ideal bir devletin nasıl olması gerektiğine dair derinlemesine analizler yapmıştır. O'na göre ideal bir devlet, adalet ve erdem üzerine kurulmalı, yöneticiler hikmet sahibi kişiler olmalıdır. Farabi, siyasette adaletin temel bir ilke olduğunu vurgulamış, toplumun düzeninin ve bireylerin mutluluğunun adaletle sağlanabileceğine inanmıştır. Farabi'nin “ideal devlet” kavramı, Platonik bir düşünce sistemine dayanmaktadır. Farabi, felsefi bir zeminde, yöneticinin felsefi bir bilgiye sahip olması gerektiğini savunmaktadır. Farabi, fıkıh ilmi alanında da önemli çalışmalar yapmış, İslami hukuk prensipleri üzerine düşünceler geliştirmiştir. Onun fıkıh anlayışı şu başlıklar altında incelenebilmektedir (Farabi, 1980):

1. Ahlaki İlkeler Fıkıh ilminde, ahlaki prensiplere büyük bir önem verir ve bu prensiplerin toplumun düzenini sağlamada kritik bir role sahip olduğunu belirtmektedir.
2. Hukukun Kaynağı Farabi, hukukun kaynağını İslami prensiplere ve akla dayandırmaktadır. Bu, onun fıkıh anlayışının hem dini hem de rasyonel bir temele sahip olduğunu gösterir (Korkut, 2014).

Kelam ilmi, Farabi'nin felsefi düşüncelerinin bir diğer önemli alanını oluşturmaktadır. Kelam, teolojik meseleleri mantık çerçevesinde tartışmayı amaçlayan bir disiplindir ve Farabi'nin bu alandaki düşünceleri oldukça önemlidir. Farabi, akıl ve vahiy arasında bir denge kurmakta ve her iki kavramın da insanın doğruya ulaşmasında önemli olduğunu belirtmektedir. Kelam ilminde, Farabi varlık teorisi üzerinde durmuş ve var olan her şeyin bir nedeni olduğunu savunmuştur. O, bu nedenleri ilahi bir varlık olarak görmüş ve her şeyin bu ilahi varlıktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Farabi, siyaset, fıkıh ve kelam ilimleri üzerinde derin çalışmalar yaparak bu alanlarda önemli teoriler geliştirmiş bir düşünürdür. Onun bu alanlardaki düşünceleri, günümüzde bile birçok akademisyen ve düşünür için referans kaynağı olmaya devam etmektedir. Farabi'nin düşünceleri, adaletin, aklın ve ilahi prensiplerin önemini vurgulayan, zamanının çok ötesinde bir felsefi yaklaşımı yansıtmaktadır. O, siyasette adaletin, fıkıhta ahlaki prensiplerin ve kelamda da akıl ile vahiy arasındaki dengenin önemini öne çıkarmış bir filozoftur. Farabi'nin bu alanlardaki çalışmaları, onun sadece bir filozof olarak değil, aynı

zamanda bir hukukçu ve teolog olarak da derin bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Farabi'nin düşünceleri, toplumların daha adil, daha düzenli ve daha erdemli bir yapıya kavuşmaları için bir rehber olarak kabul edilebilmektedir. (Farabi, 1980; Korkut, 2014)

Farabi'ye göre kelam ilmi, genellikle felsefi karmaşıklıklarla ilişkilendirilen konuları, toplumun basit anlayışı içinde yaygın olarak bilinen önermeler ve bilgi öbekleriyle düzeltmeyi amaçlayan bir ilimdir. Kelamcılar, bu noktada istidlal metodunu, cedel ve hitabet sanatları ile birleştirerek kullanmalıdır. Bu metodun amacı, farklı görüşleri uzlaştırmak, ortak bir payda oluşturmak ve herkes için müşterek bir zemin üzerinde belirli bir referans aralığı sağlamaktır. Bu noktada, Kelam ilminin belirli bilgilerin üretimi sırasında toplumun farklı gruplarını ve kurumlarını uzlaştıracı bir şekilde hareket etmesini ve bilgilerini bu minvalde şekillendirmesini vurgulamaktadır. Dolayısıyla kelam ilminde bütüncül bir perspektif, toplumun bir arada kalmasını sağlayabilecek önemli bir yaklaşım olarak konumlandırılmaktadır (Humeysî ve Şaşa, 2016).

Farabi'ye göre kelam ilmini beş grupta incelemek mümkündür. Bu gruplar, kelamcılarının görevleri doğrultusunda bir araya getirilebilecek başlıkları teşkil etmektedir. Birinci grupta kelamcılar, kendi dinlerindeki inançları savunmak için deliller sunmaktadır. Bu deliller arasında peygamberlerin gösterdiği mucizeler ve güvenilir nesillerin şahitlikleri bulunmaktadır. İkinci grup kelamcılar ise dinin belirlenmiş inançlarını destekleyen çeşitli unsurları bir araya getirerek bu unsurları diğer unsurlarla karşılaştırarak dinin doğruluğunu savunmaktadır. Üçüncü grup kelamcılar ise diğer dinleri inceleyerek eleştirilerde bulunmakta ve kendi dinlerini savunmaktadır. Bu grup, doğrulayıcı ve yanlışlayıcı içerikleri bir araya getirerek bilimin sağlaması niteliğinde unsurları teorik zemine dâhil etmeyi vurgulamaktadır. Dördüncü grup kelamcılar, muhatapları geri çekilmeye veya felaket korkusuyla susmaya zorlayarak dinlerini savunmaktadır. Beşinci grup ise yalan ve aldatma gibi yöntemlere başvurarak dini korumaya çalışan kişiler olarak ifade edilebilmektedir (Bakar, 1989).

Her bir nokta, kelam ilmine dâhil edilebilecek bilgi bağlamlarını oluştururken kelamcı gruplarına yaklaşım, özellikle dinin savunulması ve korunması bağlamında çeşitli metotları içermektedir. Bu gruplar arasında felsefi düşünceye daha yakın veya uzak

olan yaklaşımları değerlendirirken her bir kelamcı grubunun kendine özgü görev ve metodolojilerini de değerlendirmek gerekmektedir (Korkut, 2014).

Siyaset, fıkıh ve kelim ilimleri, İslam medeniyetinin zengin tarihinde derin izler bırakmış, birbirini tamamlayıcı üç önemli ilim dalıdır. Bu ilimler, toplumları yönlendiren dinamikler ve inançlar üzerinde yoğunlaşmakta ve İslam kültürünün omurgasını oluşturmaktadır. Siyaset ilminin, tarih boyunca İslam toplumlarında hükümetin işleyişi, yönetim biçimleri ve toplumları yönlendiren yasalar üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Bu ilim dalı, sadece yöneticilerin ve yönetilenlerin rollerini tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumların daha adil ve düzenli bir şekilde işlemlerini sağlayan stratejiler ve politikaları belirlemektedir. İslam dünyasında siyaset ilmi, devletin rolünü ve fonksiyonunu, hükümetin yapılanması ve işleyişini, aynı zamanda devletlerarası ilişkileri incelemektedir. Yönetim anlayışlarından, politik teorilere, hükümet sistemlerinden, uluslararası ilişkilere kadar geniş bir yelpazede konular bu ilmin çatısı altında incelenmektedir. (Farabi, 1990; Köksal, 2020; Ö. Yıldırım, 2019)

Fıkıh ilmi, İslam dünyasında hukuk sisteminin temelini atmış, Kur'an ve Hadis kaynaklarından türetilen hukuki prensipleri ve normları inceleyen bir ilim dalıdır. İslami hukuk, aile hukukundan ticaret hukukuna, ceza hukukundan miras hukukuna kadar geniş bir yelpazede konuları ele almaktadır. Fıkıh ilmi, toplumların günlük yaşamında karşılaşılan hukuki meselelerin yanı sıra daha kompleks ve geniş kapsamlı konuları da incelemektedir. Bu ilim dalı, bireylerin ve toplumların yaşamlarını İslami prensiplere göre düzenlemelerine yardımcı olur ve adil bir toplum yapısının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Kelam ilmi, İslam dünyasında teolojik meselelerin derinlemesine incelendiği bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Tanrı'nın varlığından, peygamberliğin doğasına, ahiret inancından, kader ve irade meselelerine kadar birçok konu bu ilim dalının inceleme konuları arasındadır. Kelam ilmi, aynı zamanda, felsefi argümanları ve mantıksal tartışmaları kullanarak İslam dininin doktrinlerini savunur ve bu doktrinleri açıklar. Bu açıdan kelam, İslam teolojisinin koruyucusu ve açıklayıcısı işlevini görmektedir. (Farabi, 2019b; Korkut, 2014)

Öncelikli olarak fıkıh ilmini açıklayan Farabi, fıkıh bir sanat olarak ele almış ve şeriatın belirlediği sınırlar ve birtakım hususlar ekseninde şeyleri açıklamak, belirli bir dinin kurallarına uygun bir şekilde ortaya koymak ve bunları düzeltmekle ilgilenen bir

disiplin olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla fıkıh için şeriat üzerinde tam olarak netleştirilmemiş hususların aydınlatılmasına yönelik bir takım destekli çıkarsamalar olarak genel çerçeveyi açıklamak mümkündür. Öte yandan kelim, dinin açıkça ortaya koyduğu inançları ve eylemleri desteklemek veya onları güçlendirmek veya karşıt görüşleri çürütmekle ilgilenmektedir. Bu noktada, kelim ve fıkıh ilimlerini birbirinden net bir şekilde ayıran Farabi, her iki ilmin de odaklandığı noktaların bir ölçüde de benzer olduğunun altını çizmektedir (Erdoğan, 2018).

Nitekim her ne kadar benzer olgular olsa da yöntemler ve işlevsellikler noktasındaki farklılıklar dolayısıyla bu iki ilmin hem aynı başlık altında hem de farklı başlıklar altında ele alınabileceği görülmektedir. Bu noktada bir fıkıhçı, büyük ölçüde felsefi veya dini öğretileri temel alarak ilgili dinin inanç ve eylemlerini çıkarsamaya odaklanırken, kelamcı ise bu görüşlere karşı daha savunmacı veya bu görüşleri çürütücü birtakım argümanlar geliştirmekle kendine görev atfetmektedir. Bu bağlamda, yine fıkıh ve kelamın birbirinden net bir şekilde ayrıldığını açıklarken diğer bir yönüyle fıkıhın, iyi bir ilişkinin muhakeme alanlarının ayrıntılandırılmasına dair içeriklerin kelim ilmiyle sorgulandığı dolayısıyla kelim ilminin fıkıh ilminin akabinde bir faaliyet olabileceği ifade edilmektedir (Okur, 2020).

Fıkıh ve kelim ilimlerinin bu içeriği Farabi'ye göre erdemli bir toplumun varlığı için zorunludur. Nitekim sorgulayan, bilgi üreten, dolayısıyla ilim üreten ve ilmiyle iman eden bir toplum, Farabi için olması gereken bir toplumu ifade ederken bunların olmaması muğlak alanlara dair çokça ikilemin ortaya çıkmasına sebep olarak toplum içerisinde bölünmelere neden olabilmektedir. Farabi'ye göre fıkıh ve kelim ilimlerinin içerikleri, dinin inanç esaslarına veya eylemlerine göre farklılaşabilmektedir. Fıkıhçılar ve kelamcılar, zamanlarında ve koşullarına uygun bir şekilde dinin prensiplerini yorumlamak ve bu noktada birtakım çıkarımlar yapmakla görevlidir. Bu bulgu, Farabi'nin fıkıh ve kelim ilimlerinin sabit ve belirli doktrinler üzerinde kurgulanan stabil ilimler olmadığını, bu ilimlerin sürekli kendilerini yenileyerek dönüştürülmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Farabi'nin fıkıh ve kelim ilimlerini ele alırken büyük ölçüde felsefeyi de sürecin içerisine dâhil ettiği görülmektedir. Nitekim felsefe gibi fıkıh ve kelim ilimleri için de kümülatif olmasının yanı sıra bağlamların sürekli olarak yeniden üretilmesi yoluyla bilimin üretilmesi ve bilimin güncel tutulması için sürekli olarak fıkıh ve kelim ilminin bir arada bulunmasının bir zorunluluk olduğunu ifade etmesi, Farabi'nin

felsefe ilmine yaptığı güçlü atfın birer göstergesi olarak ele alınabilmektedir (Farabi, 1990).

Öte yandan toplumun, erdemli olabilmesi için fıkıh ve kelam ilimlerinin de belli ölçütler ekseninde ele alınması gerektiği belirtilmektedir. Buna göre fıkıhçıların, erdemli bir dinin belirlediği yasalara uygun şekilde cüzi sorunları çözme yeteneği olmalıdır. Farabi'ye göre fıkıhçı, kanun koyucunun tanımladığı dilin yanı sıra, o dilin kullanımı, zamanın adet ve özellikleri gibi unsurları da çok iyi anlamış olmalıdır. Dolayısıyla bu ilimleri yapmak, belli ölçütleri de yerine getirmek veya belirli otoriteler tarafından o ölçütlerin sağlandığına kanaatin getirilmesi önemli bir mesele olarak ifade edilmektedir. Böylece herkesin fıkıhçı veya kelamcı olmasının da önüne geçilmesi gerekliliğinin üzerinde durulmaktadır (Korkut, 2014).

Fıkıh ve kelam ilimlerinin bu özelliğinin yanı sıra, Farabi'nin üzerinde durduğu bir diğer nokta ise bu iki ilmin esasen İslam dinini korumaya yönelik en kritik ilimler olduğudur. Nitekim hem fıkıh hem de kelam ilmi, peygamber sonrası bir dönemde ortaya çıkmış ve peygamberin ve sahabenin faaliyetlerine göre yorumlar ortaya konarak bu bilimlerin inşa edilmiştir. Fıkıhçılar ve kelamcılar, bu noktada, zaman ve bağlamın dâhil edildiği bir çerçevede, fıkıhçıların ve kelamcıların erdemli bir toplumun ortaya çıkarılabilmesi için dinin ve felsefenin inanç ve fiillerini düzenleyici ve koruyucu bir rol üstlendiklerini ifade etmektedir (Bakar, 1989).

Bu durum çerçevesinde siyaset, fıkıh ve kelam ilimlerinin, İslam düşüncesinin temel taşları olarak birbirinin tamamlayıcı roller üstlendiği söylenebilmektedir. Siyaset ilmi, toplumların düzenini ve yönetimini incelerken; fıkıh ilmi, hukuki normlar ve prensipler etrafında döner ve toplumların adil bir düzen içinde işleyişini sağlamaktadır. Kelam ilmi ise İslam'ın teolojik temellerini ve inanç sistemini incelemektedir. Bu üç ilim dalı, İslam düşüncesini ve toplumlarını daha iyi anlamak için kapsamlı bir perspektif sunmaktadır. Bunlar bir arada ele alındığında, İslam dünyasında toplum, hukuk ve dinin nasıl bir bütün olarak işlediği ve birbirini nasıl etkilediği daha iyi anlaşılabilir. Her biri, İslam medeniyetinin zengin tarihinde derin izler bırakan ve kültürel mirasın oluşmasında önemli rol oynayan ilim dalları olarak önemini korumaktadır. Aynı zamanda bunlar İslam toplumlarının geçmişten günümüze kadar olan evriminde merkezi roller üstlenmiş ve gelecekte de İslam düşüncesinin ve kültürünün şekillendirilmesinde önemli

bir yere sahip olmaya devam edecektir. (Aydın, 1976; Kalyoncu, 2023; Kaplan, 2021; Öztürk, 2019)

Bu olgular, Farabi'nin ilimleri birbirinden ayırırken kesin çizgilerin kullanılmadığını göstermektedir. Yazdığı “*Kitabul Burhan*” adlı eserinde Farabi, ilimlerin birçok noktada ortak özellikleri olabileceğini ve bu nedenle çoğu zaman birbirinden kesin sınırlarla ayrılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Nitekim uygulamada benzer birçok niteliğe sahip olunması nedeniyle ilimlerin birbiriyle iç içe geçmiş bir şekilde değerlendirilmesinin daha sağlıklı olabileceğini ifade etmiştir. Bu durumu açıklarken ilimlerin söz konusu ortaklığı üzerinde beş hususu değerlendirmiştir. Farabi'nin belirttiği bu beş husus, ilimlerin birbirinden net olarak ayırlamayacağına dair önemli kanıtlar sunmaktadır (Farabi, 2009).

Bunlardan ilki, ilimlerin aynı öncülü kullanabilme yeteneğidir. Dolayısıyla ilimler, aynı temel prensipleri kullanarak birbirleriyle ortaklık kurabilirler. Bu durum, ortak bir mantık veya temel prensipler seti etrafında birleşmeyi ifade etmektedir (Farabi, 2009).

İkincisi, aynı konuyu incelemektir. İlimler, çoğu zaman aynı konuları ele alarak ortaklık kurabilirler. Farklı perspektiflerden yaklaşıyor olmaları, ilimlerin aynı konuyu değerlendirdikleri gerçeğini değiştirmemektedir. Bu nedenle bir ölçüde benzer konseptler ortaya çıkabilmektedir. Farabi'nin değindiği bu husus, ilimlerin aynı konu üzerinde birbirinden farklı alanlar olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret ederken metodolojinin ilimleri ayıran esas nokta olduğu vurgulanmaktadır (Farabi, 2009).

Farabi'nin belirttiği üçüncü husus, aynı şeyi kanıtlamaktır. Bazı ilimler aynı gerçeklikleri kanıtlamak için bir araya gelebilmektedir. Ortak bir gerçek veya ilke üzerinden birleşilmesi ve ilimlerin birbirini desteklemesi, çoğu zaman karşılaşılabilen bir nokta olarak ilimlerin net sınırlarla birbirinden ayrılmasını zorlaştıran bir etmendir (Bakar, 1989; Farabi, 2009).

Diğer taraftan, ilimlerin dördüncü bir hususu ise bir ilimde kanıtlananın diğer ilimde kullanılabiliyor olmasıdır. Bir ilim, diğer bir ilimde kanıtlanan bir şeyi kullanırken bulguların ve prensiplerin üretildiği bir ilimden farklı bir ilimde önem kazanabileceği üzerinde durulmaktadır. Nitekim fıkıh ve kelam ilimlerinde olduğu gibi ilimlerin ardışık olarak değerlendirilmesinin arkasında yatan temel nokta budur. Buna göre fıkıh ilmi ile

Üretilen bilgiler, kelim ilmi ile desteklenmekte veya rtlmektedir (Bakar, 1989; Farabi, 2009).

Terkip oluşturma ise beşinci bir husus olarak ilimlerin birbiriyle birleşmesi veya birçok ilmin bir araya gelerek bir bütün oluşturabileceği konusunu meydana getirmektedir. Farklı ilimler bir araya gelerek bir sentez oluşturabilmekte veya ortak bir alan meydana getirerek daha farklı bir bilimin oluşması sağlanabilmektedir. Farabi'nin değindiği bu nokta günümüzde daha çok anlam kazanmış ve beşinci husus üzerinden pek çok bilim ortaya çıkmıştır. Sosyoloji ve psikolojinin bir araya gelmesiyle oluşan sosyal psikoloji veya tıp ve istatistiğin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan biyoistatistik, bunlara verilebilecek örnekler arasında sayılabilmektedir (Ulukütük, 2016).

Bu çerçevede siyaset, fıkıh ve kelim ilimleri bir arada değerlendirildiğinde, Farabi'nin bu beş yöntemin temel olarak dördüncüsüne odaklandığı söylenebilmektedir. Diğer bir ifadeyle siyaset, fıkıh ve kelim ilimleri bir ilmin diğerinde kanıtlanan bir şeyi kullanma yoluyla birbiriyle ilişki kurulabilen ilimlerdir. Bu durum, Farabi'nin siyaseti fıkıh ve kelimden daha tümel bir ilim olarak görmesi ve fıkıh ile kelim ilminin bir üst bilim olan siyaset ilminde konulan tümel kanunlara ihtiyaç duyduğu veya onları destekleyen bir ilim olduğu fikri ile bağlantılı olarak ele alınabilmektedir. Diğer taraftan Farabi'ye göre siyaset tümel bir ilimken, fıkıh ve kelim tikel birer ilimdir. Siyaset ilmi, ameli ilimlerin genel bir alt kategorisi olarak düşünülürken fıkıh ve kelim ilimleri tikel ve spesifik durumları inceleyen bir alt bilim olarak konumlandırılmıştır. Bu nokta, mevcut başlık altında da siyaset biliminin birer entegratif parçaları olarak kelim ve fıkıh ilimlerinin ele alınmasıyla sonuçlanmıştır. (Erdoğan, 2018; Farabi, 2009; Ulukütük, 2016; . Yıldıırım, 2019)

BÖLÜM II

İBN-İ HALDUN'DA İLİMLER TASNİFİ

İbn-i Haldun, 14. yüzyılda yaşamış ve ilimlerin sınıflandırılması konusunda derin izler bırakmış bir düşündürdür. İbn-i Haldun, ilimleri tasnif ederken dönemin sosyokültürel yapısını, dinamiklerini ve kültürel kodlarını gözetmiş, birçok alanda olduğu gibi bu alanda da kendine has bir perspektif sunmuştur.

İbn Haldun ilimlerin sınıflandırmasında iki türlü ilimden bahsetmektedir. Bunlar “felsefi-aklı” ve “naklî-vaz’î” ilimlerdir. Felsefi ilimler dört başlıkta “mantık, tabiiyyat, ilahiyat, matematik olarak ve kendi içinde dallara ayırarak çoğalmıştır. Nakli bilimleri ise Kur’an Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam vb. ilimler olarak incelemiştir. Bu iki gruptaki bilimlere incelemesiyle beraber bilimlere kendi içinde tasniflemiştir. İbn-i Haldun, dinî ve dünyevî ilimlerin birbiriyle harmoni içinde olmasının, toplumun daha dengeli ve sağlıklı bir yapıya kavuşmasını sağlayacağını belirtir. Dinî ilimler, bireye ahlaki bir çerçeve sunarken dünyevî ilimler ise bu çerçeveye mantıklı ve rasyonel bir bakış açısı katar. İbn-i Haldun’un ilimler tasnifinde özellikle vurguladığı bir diğer nokta, ilimlerin uygulanış biçimleri ve işlevselliği üzerine olan düşünceleridir. Her ilmin kendi içinde bir işlevselliği olduğunu belirten İbn-i Haldun, bu işlevselliğin ilmin toplum üzerindeki etkisini belirlediğini dile getirmektedir. İbn-i Haldun'a göre ilimler, tasnifi bir hiyerarşi oluşturmaz; her bir ilim birbirini tamamlar ve bir arada harmonik bir şekilde işlenmesini sağlar. İlimler arasındaki bu uyum, toplumun daha dengeli ve adil bir yapıya sahip olmasını sağlamaktadır. İbn-i Haldun’un bu bütüncül yaklaşımı, ilimlerin birbiriyle etkileşimini ve birbirini tamamlayıcı bir yapıyı bizlere sunmaktadır. Onun bu yaklaşımı, ilimlerin birbirine üstünlüğünü değil, birbirine hizmet etme düşüncesini ön plana çıkarmaktadır. Buna ek olarak İbn-i Haldun, ilimlerin sadece teorik olarak öğrenilmesinin yeterli olmadığını, aynı zamanda pratik uygulamalarının da önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu, bireylerin ilimleri yaşamlarına entegre etmelerini ve günlük yaşamlarında kullanabilmelerini sağlamaktadır. İbn-i Haldun’un ilimler tasnifi, tarih boyunca birçok düşünür üzerinde derin etkiler bırakmış ve modern eğitim sisteminin oluşmasına ciddi katkı sağlamıştır. İlimlerin tasnifindeki bu bütüncül yaklaşım, ilimler arası uyumu ve birbirini tamamlayıcılığı vurgulaması açısından günümüzde bile güncelliğini korumaktadır. İlimlerin sınıflandırılması konusundaki bu derin analiziyle

İbn-i Haldun, ilimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve toplum üzerindeki etkilerinin keşfedilmesinde önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu perspektif, hem dini hem de dünyevi ilimlerin bir toplumun sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gerekli olduğunu ve bu ilimlerin birbiriyle harmoni içinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. (Akçetin, 2017; Karagül, 2016)

İbn Haldun hikemi/felsefi ve nakli/şer'i ilimleri birbirinden ayırırken bir konuya daha açıklama getirmek istiyor. Ona göre bu iki ilmin farklarından bir tanesi nakli ilmin toplumdan topluma değiştiğini, her toplumun dini anlayışlarının farklı olması sebebiyle farklılaştığını ifade eder ve bu toplumda ilimler kendi içlerinde sınırlı kalır. Felsefi ilimlerde ise bilgiler insandan insana aktarılarak birike birike gelişebileceğinden bahseder. Ona göre felsefi bilimler, nakli bilimlerdeki ilimlerin toplumdan topluma değişmeden ilerleyebileceğini ve hangi toplumda olursa olsun kendi öz yapısını koruyacağından bahseder (Haldun, 1900: 478).

2.1. Hikemi/Felsefi İlimler

Hikemi/felsefi ilimler, insan aklının sınırlarını zorlayan ve var olan her şeyin ötesine geçmeye çalışan ilimlerdir. Bu alandaki çalışmalar, insana, varlığın sınırlarını çözme yolunda rehberlik eder. Hikemi/Felsefi İlimlerin kökenleri, antik Yunan düşünürleri Thales, Sokrat ve Platon gibi figürlerle başlamaktadır. Bu düşünürler, doğanın işleyişini, insan bilgisini ve ahlaki değerleri anlama çabalarını sistematik bir şekilde ele almıştır. Aristoteles ise mantık, metafizik ve etik gibi temel felsefi ilimlerin kurucusu olarak kabul edilmektedir. (Akçetin, 2017; Erten, 2019; İbni Haldun, 2020)

Aristoteles'in temel felsefi disiplinlerdeki yenilikçi çalışmaları, bilginin doğası ve insanın etik yapısına dair derinlemesine bir inceleme sunmaktadır. Bu durum, İbn-i Haldun'un ahlak ve mantık üzerine odaklanan düşüncelerine doğal bir köprü oluşturur. Aristoteles'in varlık ve bilgi üzerine kurduğu temeller, İbn-i Haldun'un insanın ahlaki ve mantıksal düşünme yeteneğini nasıl geliştirebileceğine dair görüşlerine zemin hazırlar. Bu bağlamda, felsefi ilimlerin gelişimi, bireyin ve toplumun ahlaki ve düşünsel yapısını şekillendirmede kritik bir role sahiptir. Bu, antik dönem felsefesinden Orta Çağ düşünce sistemlerine uzanan zengin bir bilgi ve anlayış mirasının aktarılmasını sağlamaktadır. İbn-i Haldun'a göre ahlak ilmi, bireyin ahlaki değerlere sahip olmasını sağlayan ve toplumun düzenini koruyan bir ilim dalıdır. Ahlakın temeli, iyi ve kötü arasındaki farkı

bilmekten geçmektedir. İnsanın kendisini tanıması ve ahlaki değerleri benimsemesi, bireysel ve toplumsal düzenin sağlanmasına katkı sağlamaktadır. Mantık ilmi, doğru düşünme ve doğru sonuçlara ulaşma sanatı olarak İbn-i Haldun'un düşünce sisteminde önemli bir yer tutmaktadır. Mantık, düşünceyi düzenleyen ve doğru sonuçlara götüren bir araç olarak görülmektedir. İbn-i Haldun mantık ilminin, felsefi düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilmesini sağlayan bir olgu olduğunu düşünerek felsefeye geçer. İbn-i Haldun felsefenin, insanın kendisini ve çevresini anlamasını sağlayan bir araç olduğunu belirtir. Felsefe, ona göre insanın kendi iç dünyasını ve evreni daha iyi anlamasına olanak tanımaktadır. O, felsefeyi/hikmeti, doğruya ulaşmanın ve bilgeliğin bir aracı olarak görmektedir. İnsan hayatındaki yerine göre ise hikmet, bireyin kendi içsel dünyasını anlamasına ve dünyadaki olayları doğru bir perspektiften görmesine yardımcı olmaktadır. İbn Haldun'a göre insan teorik akıl sayesinde herhangi bir pratik etkinliğin peşinden koşmaksızın bir nesnenin bilgisine ulaşabilir (Arslan, 1997: 375).

İbn-i Haldun'un felsefi düşüncelerinde yer alan metafizik ise varlık üzerine yapılan bir tefekkür olarak yer almaktadır. Metafizik, fizik ötesi varlıkları, Tanrı'yı ve evrenin yapısını inceleyen bir dal olarak ortaya çıkmaktadır. İbn-i Haldun, metafizik ilmi sayesinde insanın kendisini ve evreni daha iyi anlayabileceğini savunmaktadır. Metafizik, İbn-i Haldun'un felsefi sisteminde, fiziksel dünyanın ötesine geçen bir ilim dalı olarak tanımlanmaktadır. Varoluşun temellerini, evrenin doğasını ve Tanrı'nın varlığını sorgulayan bu ilim, İbn-i Haldun'a göre insanın kendi varoluşunun derinlerine inmesine olanak tanır. İbn-i Haldun, metafizik ilminin bireyin kendi iç dünyasını daha iyi anlamasına yardımcı olduğunu düşünmüştür. (Arkan, 2006; Ali Arslan, 2020; Demirci, 2022)

Hikemi ilimlerde, insanın kendi varlığını, dünyayı ve evrenin işleyişini anlamaya yönelik bir merak vardır. Esasen bu merak, bir bireyin kendi iç dünyasına yaptığı bir yolculuktur. Bu yolda, birçok felsefi kavramla karşılaşmaktadır. Ontoloji, epistemoloji, etik, estetik gibi felsefi disiplinler, bu alandaki çalışmaların temelini oluşturmaktadır. Bu disiplinlerin her biri, insana kendini ve dünyayı anlama konusunda yeni perspektifler sunmaktadır. Ontoloji, varlığın doğasıyla ilgilenmektedir. Burada, 'var olma' kavramı derinlemesine incelenir ve insanın, dünyanın ve evrenin var oluşları sorgulanmaktadır. Varlığın ne olduğu, neden olduğu gibi soruların cevapları aranmaktadır. Epistemoloji ise bilginin kaynağını, sınırlarını ve doğruluğunu incelemektedir. Bu alandaki çalışmalar,

bilgi teorisini oluşturmakta ve bireye, neyi bilebileceğini ve nasıl bilebileceğini anlatmaktadır. Etik, doğru ile yanlış arasındaki farkları inceleyen bir alandır. Burada, ahlaki değerler ve normlar tartışılmaktadır. Etik, insanlara hangi prensipleri benimsemesi gerektiği konusunda yol göstermektedir. Estetik ise güzellik ve sanat kavramlarıyla ilgilenmektedir. Bu alan, güzellik anlayışını şekillendirmekte ve güzellik karşısında nasıl bir tavır sergilenmesi gerektiğini öğretmektedir. Hikemi ilimler, aynı zamanda insanın kendi iç dünyasına bir pencere açmaktadır. Burada, insanın kendi benliğiyle yüzleşmesi, kendi iç dünyasını keşfetmesi mümkündür. Bu ilimler, insanlara, kendi varlığının derinliklerine inme fırsatı sunmaktadır. Felsefi düşünce, aynı zamanda bireyin toplumla olan ilişkilerini de incelemektedir. Burada, toplumsal düzen, adalet, özgürlük gibi kavramlar tartışılmaktadır. Felsefe, bireyin toplum içindeki yerini ve toplumun birey üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Bu analizler bireye, toplumda nasıl bir yaşam sürdürmesi gerektiği konusunda yol göstermektedir. Hikemi ilimlerin bir diğer önemli yönü de bireyin kendi kaderini şekillendirmesine olanak tanınmasıdır. Bu alandaki çalışmalar, bize, kendi yaşam yolumuzu nasıl izebileceğimizi göstermektedir. Burada, bireyin zgr iradesi ve kendi kaderini belirleme yetkisi vurgulanmaktadır. Felsefi düşünce, aynı zamanda metafizik bir boyut taşımaktadır. Burada, maddi olmayan, soyut kavramlar incelenmektedir. Bu kavramlar, bizi, maddi dünyanın ötesine, ruhsal bir dünyaya götürmektedir. Metafizik, bize, evrenin sırlarını çözme yolunda yeni kapılar açmaktadır. Hikemi ilimlerin bir diğer önemli yönü de bireyin düşünsel yeteneklerini geliştirmesine yardımcı olmasıdır. Bu alandaki çalışmalar, bireyin analitik düşünme yeteneğini geliştirmektedir. Aynı zamanda bireyin, eleştirel düşünme yeteneğini de geliştirmektedir. (Bedir, 2006; Grgn, 2007; ktem, 2014)

Hikemi/felsefi ilimler, insan düşüncesinin en derin ve soyut konularını ele alan bir dizi disiplini içermektedir. Tarih boyunca birçok düşünürün ve akımın etkisi altında gelişen bu ilimler, bilginin doğasını, varoluşun anlamını ve ahlaki sorumlulukları anlama çabalarını temsil etmektedir. Hikemi/Felsefi ilimler, insanların düşünme yeteneklerini geliştirir, eleştirel düşünme becerilerini artırır ve karmaşık sorunların analizine katkı sağlar. (Farabi, 1990; Güneş, 2017; Sunar, 2015; Yaslıimen ve Sunar, 2006)

Böylece, hikemi veya felsefi ilimlerin, insana, kendi varlığını ve dünyayı anlama konusunda rehberlik eden ilimler olduğu söylenebilir. Bu ilimler, bize, varlığın sırlarını çözme yolunda yeni perspektifler sunmaktadır. Hikemi ilimler, insana, kendi iç dünyasını

keşfetme fırsatı sunmaktadır. Aynı zamanda bu ilimler, bireyin düşünsel yeteneklerini geliştirmesine yardımcı olmaktadır (Güneş, 2017). Felsefi ilimleri dört ana başlık altında işlenmiş ve bu başlıklar kendi içinde de çoğalmıştır. Bunlar “mantık, tabiat, ilahiyat(metafizik) ve matematiktir. İlimler sınıflandırmasına yukarıdaki sıralamayı baz alarak devam edeceğiz (Haldun, 1900: 478).

2.1.1. Mantık İlmî

Mantık ilmi, binlerce yıl öncesine dayanan köklü bir geçmişe sahiptir. Aristoteles'ten başlayarak zaman içinde birçok düşünürün katkılarıyla şekillenmiş, evrensel bir dil haline gelmiştir. Mantık ilmi, Aristoteles ile başlayan uzun bir tarihçeye sahiptir. Aristoteles, *Organon* adlı eserinde mantığın temel ilkelerini ortaya koymuştur (Aristoteles, 1963). Orta Çağ'a gelindiğinde ise İslam filozofları ve Skolastik düşünürler mantık ilmini daha da geliştirmişlerdir. Rönesans dönemi ile mantık, yeni bir evrime uğramış ve modern mantık teorileri ortaya çıkmıştır. Mantık ilminde bir dizi temel kavram ve ilke bulunmaktadır. Bunlar arasında önermeler, değişkenler, işlemler ve çıkarımlar yer almaktadır. Mantık, bu kavramları kullanarak düşüncelerin doğruluğunu veya yanlışlığını değerlendirir ve doğru sonuçlara ulaşmayı amaçlamaktadır. Mantık ilmi, düşünme sürecini düzenleyen kuralları inceleyen bir disiplin olarak tarih boyunca birçok farklı alanda önemini korumuştur (Barişan, 2014). Mantık ilminin günümüzde geldiği noktaya bakıldığında klasik mantık ve modern mantık olarak iki bölüme ayrıldığı görülmektedir. Klasik mantık, Aristoteles mantığı olarak da bilinir ve daha çok doğal dildeki argümanların analizine odaklanmaktadır. Modern mantık ise 19. ve 20. yüzyılda matematiksel ve sembolik mantık alanlarında yaşanan gelişmelerle şekillenmiştir. Bilişsel bilim, insan zihninin işleyişini anlamaya yönelik multidisipliner bir alan olarak mantık ilminin kavramlarından yararlanmıştır. Mantık, bilişsel bilimde karar verme, problem çözme gibi süreçlerin analizinde önemli bir araçtır. Yapay zekâ, mantık ilminin modern uygulama alanlarından biridir. Yapay zekâ modelleri, mantıksal çıkarımlar yapabilen sistemlerin oluşturulmasında mantık ilminin ilkelerini kullanmaktadır. Bilişsel bilimden yapay zekâyâ kadar birçok alanda kullanılan mantık ilmi, günümüzde de birçok disiplini şekillendirmeye devam etmektedir. (Barişan, 2014; el-Cabiri, 2020; Ocak, 2013; M. Yıldırım, 2021)

İbn Haldun mantık ilimlerini incelerken onları şöyle tanımlıyor.” “Mantık ilmi, şeylerin özleri hakkında bilgi veren tanımlar ile tasdikleri (yargılandırılmış çıkarsama) sağlayan delillerde doğruyu yanlıştan ayırt etme olanağı veren kurallar ilmidir” (Mukaddime Ugan, II. ss.592-593; Uludağ, II. s. 1161). İbn Haldun felsefi ilimleri incelerken mantık hakkında sarf ettiği sözlerde bilinmeyen şeylerin bilinebilmesi için şeylerin içinden çıkarılmasıyla, zihnin yanlışlıklara düşmemesi için gerekli bir ilim olarak tarif eder. Mantığın temel faydası kişiyi yanlıştan alıkoyarak onu doğru bilgi peşinde koşmaya yönlendirmektir. Tasavvur ve temiz bir bilgi için mantık gündelik yaşamımızın her noktasında olması gerektiğini söyleyen İbn Haldun, mantık sayesinde insanoğlunun, varlığının delilini ifade eder. Yani düşünebilen, bir yol arayışında bulunup bu yolda kararlar verip tahayyül edebilme yeteneğine sahip olan canlı insandır ve bu ilim insanın kendi varlığının hakikatine de ulaşabilmesi için gerekli bilgi zemini oluşturur. Bundan ötürü mantık ilmi insanın zihninde canlanan, varlıklar hakkında doğru bilgiler veren ve bunlara yol, yöntem belirleyen bir bilgi türüdür. (Mukaddime 2021). İbn-i Haldun mantık ilmini, düşünce süreçlerini düzenleyen ve akıl yürütme yöntemlerini inceleyen bir disiplin olarak tanımlamaktadır. Mantığın amacı, doğru düşünceleri yanlış düşüncelerden ayırt edebilmek ve bireyin gerçekler karşısında sağlam bir zeminde durabilmesini sağlamaktır. İbn-i Haldun’a göre mantık ilmi, farklı konuları irdeleyen çeşitli bölümlere ayrılmaktadır. Bunlar arasında kavramlar teorisi, hükümler teorisi ve akıl yürütme teorisi yer almaktadır. Bu bölüm, kavramların nasıl oluştuğunu ve kavramların birbirleriyle nasıl ilişkili olduğunu incelemektedir. İbn-i Haldun, kavramların doğru bir şekilde tanımlanmasının, mantıklı düşünmenin temeli olduğunu vurgulamaktadır. Onun savunduğu “hükümler teorisi”, önermelerin doğru ya da yanlış oluşunu inceleyen bir bölümdür. İbn-i Haldun bu alanda, hükümlerin nasıl test edileceği ve değerlendirileceği konusunda derinlemesine analizler yapmıştır.

İnsan oğlunun bilgiye ulaşabilmesi için süje ile obje arasındaki ilişkiyi iyi tahlil etmesi gerekmektedir. Doğru bilgiye erişmek isteyen süje iki tür aşamadan geçerek bilgi hakkında bir fikre sahip olur. Bunlardan ilk tasavvur ikincisi ise tasdik etmektir. Yani Aristotelçi yaklaşım ile süjenin bilgiye ulaşabilmesi için önce o nesnenin varlığını, şeklini, rengini, kokusunu duyu organlarıyla dokunarak, koklayarak, gözlemleyerek tahayyül edecek ve akli ile tasdik ederek bilgiye ulaşacaktır. Eğer bu iki şeyden biri eksik olursa bilgiye ulaşılamaz. Duyu organlarımızla tasavvur ettiğimiz şeylere İbn Haldun

idrakin temeli olarak benimser. Bu durum bizi hayvanlardan ayıran en büyük özelliğimizdir. Çünkü duyusal olarak idrak edip onun hakkında hüküm verebiliyorsak doğru bilgiye ulaşmış olacağız ve bu bilgi bizi diğer canlılardan ayıran en büyük kozdur. İbn Haldun tasavvurun, tasdikten önce geldiğini söyler çünkü tasavvurun bize hakikatlerin bilgisini verdiğini ve bunun faydalı olduğunu söyler. Bundan dolayıdır ki tasavvur üzerinde hakikatlere ulaşabiliyorsak, tasavvurun hakikatin ta kendisi olması gerektiğini de söyleyebiliriz. Mantık bize şeylerin özleri hakkında tasavvur üzerinden nasıl doğru bilgiye ulaşabileceğini gösteren bir yol açar ve bu yolda şeyler hakkında kesin bilgiye ulaşmayı sunar. Görüldüğü üzere mantık şeyler üzerinden bize doğru bilgiye erişmenin yollarını göstererek, bilinmeyenden bilinene, doğruyu yanlıştan ayırmaya yönlendirir. Mantığın bir araç ilmi olduğunu söyleyen İbn Haldun bu sayede bizi diğer ilimlere ulaştırarak doğru bilgiyi elde etmemizi sağlar. İbn Haldun'un bilgi teorisini incelediğimizde bize kalan şey doğru bilgiye ulaşabilmek için izlenecek yolların belirlenmesi ve bunların idraklerinin olması onun mantık anlayışı içerisinde filozoflarla olan bilginin kaynağı problemi tartışması vardır. Filozoflar bilginin kaynağına duyular yollarla gidilmesi gerektiğini ifade eder. Fakat nesnelerin duyular tarafından izlenmesiyle varılan hükmen bilgi oluşturmadığını da filozoflar söyler. Yani hem duyularla bilgiye ulaşılabilir hem de sadece duyularla bilgileri ulaşılır ifadesindeki çelişkiyi ortaya çıkaran İbn Haldun bundan dolayı duyular hakikatin kendisidir, tasdik ise buna aracıdır ifadesini kullanır. Yani duyularımız bir nesneyi gördüğü zaman tasdik aracıyla onun varlığı hakkındaki hakikatinin bilinebileceğinden bahseder. (Arslan 2019; Mukaddime 2021)

İbn-i Haldun, mantık ilmi üzerinde durduğu çalışmalarında, mantığın düşünce süreçlerinin temelini oluşturduğunu vurgulamaktadır. O, mantık ilmini, bireyin doğru düşünebilmesi ve sağlam argümanlar oluşturabilmesi için vazgeçilmez bir araç olarak görmektedir. İbn-i Haldun, mantık ilmi sayesinde bireyin kendi düşüncelerini daha iyi anlayabileceğini ve bu sayede daha doğru kararlar alabileceğini belirtmektedir. Öte yandan mantık ilmi, İbn-i Haldun'a göre diğer ilimlerin öğrenilmesinde de önemli bir role sahiptir. Mantık, diğer disiplinlerdeki bilgilerin işlenmesine ve doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olan bir temel sağlamaktadır. (Barişan, 2014; el-Cabiri, 2020; İbni Haldun, 2023; Ocak, 2013)

2.1.2. Tabiat İlmî

Tabiat ilmi, İbn-i Haldun'a göre doğanın ve evrenin işleyişi üzerine kurulu bir bilim dalıdır. Bu bilim, insanın içinde yaşadığı çevreyi, doğal olayları ve doğanın insan yaşamı üzerindeki etkilerini inceleyerek bir bütünlük sağlamayı amaçlamaktadır. İbn-i Haldun tabiat ilmini, her şeyin temelini oluşturan ve birçok disiplini içinde barındıran bir alan olarak görmektedir. İbn-i Haldun, doğa bilimlerinin, canlıların ve doğal fenomenlerin incelenmesine olanak tanıdığını söylemektedir. Bu bilim, insanın doğa ile olan ilişkisini anlamasına ve doğanın işleyişini kavramasına yardımcı olmaktadır. İbn-i Haldun'a göre bu grupta yer alan astronomi, gökyüzünün ve evrenin incelenmesine yönelik bir bilim dalıdır; evrenin işleyişi hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamaktadır. Kimya ise maddelerin bileşimi, yapısı ve özellikleri hakkında bilgi veren bir bilim dalıdır. İbn-i Haldun kimyanın, maddelerin doğasının anlaşılmasına yardımcı olduğunu belirtmektedir. Tabiat ilmi, İbn-i Haldun'a göre toplumu da şekillendiren önemli bir faktördür. Bu bilim dalı, toplumun doğa karşısındaki duruşunu ve doğal kaynakların kullanımını inceleyerek toplumun gelişimine katkı sağlamaktadır. (İbni Haldun, 2023)

İbn-i Haldun tabiat ilminin, felsefi düşünce ile de yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu ilim, insanın varoluşunu ve doğanın işleyişini anlamasına yardımcı olan felsefi bir temeli oluşturmaktadır. İbn-i Haldun tabiat ilmini, insanın çevresini anlamasına ve doğa ile uyum içinde yaşamasına yardımcı olan bir bilim olarak görmektedir. O, tabiat ilminin, insanın doğa ile olan ilişkisini daha derin bir seviyede anlamasına olanak tanıdığını belirtmektedir. İbn-i Haldun'un tabiat ilmi üzerindeki düşünceleri, bireyin ve toplumun doğa ile olan ilişkisini ortaya koymaya yardımcı olabilecek derinlikte bir perspektif sunmaktadır. Aynı zamanda İbn-i Haldun, tabiat ilminin, insanın çevresini anlamasına ve doğa ile daha uyumlu bir şekilde yaşamasına olanak tanıyan bir ilim olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak, İbn-i Haldun'un tabiat ilmi üzerine düşünceleri, doğanın ve evrenin işleyişinin keşfedilmesine yardımcı olan önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu bilim dalı, bireyin ve toplumun doğa ile olan ilişkisini daha iyi anlayabilmesi için gerekli olan araçları ve bilgileri sunmaktadır. (el-Cabiri, 2020; İbni Haldun, 2020; Korkut, 2006; Turgut, 2013)

Tabiat ilmi, doğanın incelemesine adanmış bir alandır ve çeşitli fenomenleri, ekosistemleri ve doğal süreçleri kapsamaktadır. Evrenin yapı taşlarından, biyolojik

organizmalara kadar olan her şeyi anlamaya yönelik bir çabadır. Bu bilim dalı, yaşamın kökeninden, ekosistem dinamiklerine kadar birçok farklı alana nüfuz eder ve canlıları, doğal süreçleri ve evrenin yapı taşlarını kavramayı mümkün kılmaktadır. İşte bu geniş perspektif, tabiat ilmini zengin, derin ve sonsuz bir bilim dalı yapmaktadır.

İbn-i Haldun'un tabiat ilmi üzerine yaklaşımı, onun evrensel bilgelik anlayışının bir parçası olarak görülür. Doğanın incelenmesini sadece fiziksel bir süreç olarak değil, aynı zamanda insanın kendisini ve çevresini anlamasının bir aracı olarak ele almaktadır. İbn-i Haldun için tabiat ilmi, insanın evrenle olan ilişkisini derinlemesine kavramasını sağlayan bir yol olarak önemlidir. Bu bilim dalı, evrenin sırlarını çözme ve insanın doğadaki yerini anlama çabası içinde bireye rehberlik eder. İbn-i Haldun'a göre, tabiat ilmi aynı zamanda ahlaki ve toplumsal düzenin anlaşılmasına da katkıda bulunur. Bu ilmin, doğa üzerine düşünmeyi ve onun kanunlarını anlamayı teşvik ederek, insanın kendisi ve toplumu üzerine olan etkilerini kavramasına yardımcı olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda İbn-i Haldun'un tabiat ilmi üzerine düşünceleri, insanın doğa ile ilişkisini ve doğanın insan hayatı üzerindeki etkisini anlama çabasını yansıtır. Ona göre bu alandaki çalışmalar, evrenin ve içindeki yaşamın anlaşılması için temel oluşturmakta ve bilim, felsefe ile, bu derin anlayışa ulaşmada insanlığa rehberlik etmektedir. Bu yüzden İbn-i Haldun, tabiat ilminin sadece bilgi ve anlayışı artırmakla kalmayıp, aynı zamanda insanın doğayla uyum içinde yaşamasına olanak tanıyan bir bilgelik kaynağı olduğunu belirtmektedir. Bu, birey ve toplumun doğayla daha bilinçli ve sorumlu bir ilişki geliştirmesine olanak tanımakta ve tabiat ilminin önemini vurgulamaktadır (Kaya, 2020).

2.1.3. İlahiyat İlmi

İbn-i Haldun, İlahiyat ilmini, İslam inançları, ahlaki değerleri ve felsefi görüşleri üzerine derinlemesine incelemeler yapmak için kullanılan bir ilim olarak tanımlamaktadır. İlahiyat ilminin sadece dini metinlerin analiziyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda felsefi ve mantıksal bir çözümleme içermesi gerektiğini belirtmektedir. İbn-i Haldun, İlahiyat ilmi çerçevesinde felsefi düşüncüyü vurgulamaktadır. Ona göre bu ilim, bireyin dini inançları üzerinde derin düşünmesine olanak tanımaktadır. Felsefi yaklaşım, bireyin İslami inançları ve değerleri daha iyi anlamasına yardımcı olmaktadır. Ahlaki değerler, İbn-i Haldun'un İlahiyat ilmi anlayışının bir diğer önemli yönüdür. Ahlaki

değerler, bireyin toplum içindeki davranışlarını şekillendirmektedir. İbn-i Haldun, ahlaki değerlerin bireyin dini inançlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu belirtmektedir. İbn-i Haldun, klasik İslam İlahiyatı üzerine de önemli analizler yapmıştır. Klasik İslam İlahiyatı, dini metinlerin ve İslam hukukunun incelenmesini içermektedir. İbn-i Haldun, İslam hukukunu ve dini metinleri, İslam toplumunun ahlaki ve sosyal yapısını anlamak için bir araç olarak görmektedir. İlahiyat ilmi, İbn-i Haldun'a göre toplumun inşası ve işleyişinde merkezi bir role sahiptir. Dinin, toplumun yapı taşı olduğunu ve toplumun düzenini, ahlaki değerlerini ve kültürel yapısını belirlediğini vurgulamaktadır. İbn-i Haldun'a göre İlahiyat ilmi, genç nesillerin eğitimi açısından büyük bir öneme sahiptir. İlahiyat eğitimi, gençlere ahlaki değerleri ve dini ilke ve doktrinleri öğretmenin yanı sıra, kritik ve analitik düşünme becerilerini de kazandırmaktadır. İbn-i Haldun'un İlahiyat ilmine dair görüşleri, geniş bir perspektif sunmaktadır. İlahiyat ilmi, onun düşünce dünyasında, bireyin ve toplumun dini, ahlaki ve felsefi temellerini anlamasına yardımcı olan bir ilim olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilim, toplumun dini inançlarını, ahlaki değerlerini ve felsefi düşüncelerini derinlemesine inceleyerek, bireyin ve toplumun daha bilinçli ve ahlaki bir yaşam sürdürebilmesine olanak tanımaktadır. İbn-i Haldun'un İlahiyat ilmi üzerine olan düşünceleri, bugün bile modern toplumların dini ve felsefi sorunlarını anlamak için bir rehber olarak kullanılabilir. İlahiyat ilmi, bireyin dini inançlarını, ahlaki değerlerini ve felsefi düşüncelerini anlamasına yardımcı olan bir araç olarak görülmektedir. İlahiyat ilmi, İbn-i Haldun'un düşünce sisteminde merkezi bir yere sahip olup bireyin ve toplumun dini ve ahlaki değerlerini şekillendiren bir ilim olarak görülmektedir. İbn-i Haldun İlahiyat ilmini, bireyin dini inançlarını, ahlaki değerlerini ve felsefi düşüncelerini anlamasına yardımcı olan bir araç olarak görmektedir. Son olarak, İbn-i Haldun'un İlahiyat ilmine dair düşünceleri, bize dini ve felsefi düşüncelerin, ahlaki değerlerin ve toplumun düzeninin derinlemesine anlaşılması için bir temel sunmaktadır. İbn-i Haldun'un bu ilim üzerindeki çalışmaları, dini inançlar ve ahlaki değerler üzerine derin düşünceler yapma konusunda bize önemli bir perspektif sunmaktadır. Onun bu alandaki katkıları, İslam dünyasının dini ve felsefi düşüncelerini anlama konusunda bugün bile önemli bir kaynak olarak görülebilmektedir. (Ahmet Arslan, 2019; İbni Haldun, 2023; Taşöz, 2003)

İlahiyat ilmi, insanın kendisini, evreni ve en nihayetinde varoluşun özünü anlama çabasının merkez üssüdür. Birçok kültür ve medeniyetin merkezinde yatan bu derin

araştırma ve sorgulama alanı, insanın Tanrı kavramı üzerindeki düşüncelerini, inançlarını ve yorumlarını şekillendirmeye yardımcı olmaktadır. Bir ilahiyatçı olarak, bireyin ilk olarak dini metinleri detaylı bir şekilde incelemesi ve analiz etmesi gerekmektedir. Bu süreç, kutsal kitapların dışında, dini figürlerin yaşamları, dini hikâyeler, mitler ve simgeler üzerine derinlemesine bir çalışmayı da içermektedir. Özellikle, farklı dinlerin ve inanç sistemlerinin karşılaştırılması, ilahiyat ilminin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Taşöz, 2003).

2.1.4. Matematik

Matematik ilmi genel olarak nicelikleri konu alır. Dört gruba bölünür. Süresiz nicelikleri, yani sayıları konu alan “sayı ilimleri” sürekli nicelikleri, yani bir, iki veya üç boyutlu geometrik şekilleri konu alan “geometri ilmi” seslerin ve nağmelerin birbirlerine nispetlerini ve onların sayısal ölçülerini konu alan “müzik ilmi” gök kürelerin şekilleri, gezegen ve yıldızların yer ve sayıların hareketlerini inceleyen “astronomi ilmini” konu edinir (Arslan 2019; İbn Haldun 2021). İbn-i Haldun matematik ilmini, mantık ve düşünceyi daha iyi anlamak için gerekli bir temel olarak görmüştür. Kendi eserlerinde, matematiksel düşünce tarzının insan aklını eğitmedeki önemini vurgulamıştır. İbn-i Haldun matematiğin, felsefe ve ilahiyat gibi alanlardaki tartışmalara katkıda bulunabilecek bir ilim olduğunu savunmuştur. İbn-i Haldun, matematik eğitiminin önemini vurgulamış ve bu alanın genç nesiller üzerindeki olumlu etkilerini anlatmıştır. Ona göre matematik eğitimi, bireyin analitik düşünme yeteneğini geliştirmektedir. Mantık eğitiminin bir parçası olarak matematik öğretiminin önemini vurgulayan İbn-i Haldun, matematiğin, mantıklı düşünmeyi öğretmedeki rolüne işaret etmiştir. Geometri ve astronomi gibi alanlarda da matematiksel düşünmenin zorunlu olduğunu belirten İbn-i Haldun, bu alanlardaki ilerlemelerin matematik bilimine bağlı olduğunu vurgulamıştır. İbn-i Haldun, sayılar teorisi üzerine de çalışmalar yapmış ve bu alandaki bazı önemli kavramlara değinmiştir. Sayıların gizemli dünyasını inceleyerek bu alandaki teorik konseptleri açıklamıştır. Matematik tarihine olan katkılarıyla da tanınan İbn-i Haldun, bu alanda da önemli çalışmalar yapmıştır. Matematik tarihi incelemelerinde, matematiğin evrimini ve tarih içindeki rolünü detaylı bir şekilde ele almaktadır. Matematik, onun düşünce dünyasında hem teorik hem de pratik bir araç olarak değerlendirilmektedir. İbn-i Haldun, matematiğin sadece bir ilim dalı olmadığını, aynı zamanda diğer ilim dallarını

anlamak için gerekli bir araç olduğunu belirtmektedir. Onun matematikle ilgili görüşleri, matematiğin insan yaşamındaki yerini ve önemini anlaşılmasına yardımcı olan değerli bir kaynak olarak ifade edilebilmektedir. İbn-i Haldun'un matematik ilmine dair görüşleri, onun bu alandaki bilgisinin derinliğini ve matematiğin farklı alanlardaki önemine dair bir ışık tutmaktadır. İbn-i Haldun, matematik ilminin, insan aklının gelişiminde kritik bir role sahip olduğunu belirtmektedir. Bu perspektifle, İbn-i Haldun'un matematik ilmine dair düşünceleri, bugün bile modern matematik eğitimi için önemli bir kaynak olarak görülebilmektedir. (Akpınar, 2005; Ceyhan, 2006)

İbn-i Haldun'un matematik ilmine dair görüşleri, onun entelektüel mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Onun çalışmaları, matematiğin sadece sayılar ve formüllerle sınırlı olmayıp, aynı zamanda düşünce yapısını ve mantıksal çıkarımları geliştirme gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Matematik, İbn-i Haldun'a göre, evrenin dilini anlamak ve bu dil üzerinden dünyayı yorumlamak için kritik bir araçtır. Bu bakış açısıyla, matematiği sadece bilim ve mühendislikle sınırlı kalmayıp, felsefe, tarih ve ilahiyat gibi disiplinlerle de iç içe geçmiş bir bilgi alanı olarak değerlendirmiştir. Matematiksel düşünme tarzının, özellikle genç nesillerin analitik düşünme ve problem çözme yeteneklerini geliştirmede vazgeçilmez bir rol oynadığını vurgulamıştır. İbn-i Haldun'un bu görüşleri, matematik eğitiminin önemini altını çizmekte ve günümüzde de geçerliliğini korumaktadır (Çetinkaya, 2017). Aynı zamanda, İbn-i Haldun matematiğin insan zekâsının sınırlarını zorlayan bir araştırma alanı olduğuna inanmaktadır. Ona göre, matematik, evrenin temel yapısını anlamada ve bu yapının altında yatan prensipleri keşfetmede bir anahtar rol oynamaktadır. Matematiksel bilgi ve düşünce tarzının, farklı bilim dalları arasında köprüler kurarak disiplinler arası bir yaklaşımın gelişimine katkıda bulunduğunu savunmuştur. İbn-i Haldun, matematiğin, insan aklının sınırlarını genişletme ve bilinmeyen keşfetme çabasında merkezi bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, matematiğin evrensel dil olarak kabul edilmesinin, farklı kültür ve medeniyetler arasında bir anlayış ve iletişim köprüsü oluşturduğunu vurgulamıştır. İbn-i Haldun'un matematik ilmine dair derinlemesine analizleri, matematiğin insanlık tarihi ve kültürel gelişimdeki yerini ve önemini aydınlatmaktadır (Çetinkaya, 2017).

2.2. Dini/Şer'i İlimler

İbn-i Haldun, dini ilimleri nakli ilimler olarak da adlandırır. Dini ya da nakli ilimler, insan toplumları için yaşamsal öneme sahip olan bir bilgi alanını temsil etmektedir. Bu alan, kutsal metinlerin derinliklerine iner, teolojik tartışmaları bünyesinde barındırır ve dini ritüeller, ahlaki normlar gibi konulara odaklanmaktadır. Dini ilimler, esasen insanın kendi varoluşu, evren ve Tanrı'yla olan ilişkisi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu tip ilimler, ahlaki değerlerin, inanç esaslarının ve dini ritüellerin öğretilmesinde kilit bir role sahip olan disiplinler bütünüdür (Köklü, 2022).

İbn Haldun, din ve bilgi sosyolojisi açısından, “din” başlığı altında, içeriği sosyal anlamlar taşıyan fikirleri mevcuttur. Oluşturduğu yaşam biçimi içerisinde din anlayışı sürekli olarak sosyal konuları ele alıp toplumun refah ve mutluluk oranını din merkezli bir yaşam biçimi haline getirmeye çalışmıştır. Onun tarih problemi içerisinde sürekli olarak gündemine taşıdığı “İslam fenomeni” anlayışı vardır. Bundan ötürü İslam üzerine doğan toplum ve umran düşüncesi vardır. Düşünce sisteminde genel olarak “din” anlayışını barındıran İbn Haldun, özel durumlarda din başlığı altında “İslam” anlayışıyla çalışmasının her yerine düşüncesini entegre etmeye çalışmıştır. (Mukaddime 2021; Arslan 2019) İbn-i Haldun, dini ilimlerin tüm ilimlerin temeli olduğuna inanmış bir âlimdir. Tefsir, hadis, fıkıh gibi Kur'an ilimleri, onun eserlerinde geniş bir yer bulmuştur. İbn-i Haldun, Kur'an'ın anlaşılması ve doğru bir şekilde yorumlanması için gerekli olan ilimleri şöyle sıralar: Kur'an İlimleri, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Arap Lisanı ve Rüya Tabiri.

Dini veya nakli ilimler, insan yaşamının her yönüne nüfuz eden bir alan olarak kendi içinde çeşitli disiplinleri barındırmaktadır. Birçok din ve kültürde kendini gösteren bu ilim dalı, sadece tarihsel bir iz sürme veya metinleri analiz etme pratiği olarak kalmaz; aynı zamanda toplumları bir araya getirir, bireysel, ruhsal gelişimi destekler ve kültürel değerleri şekillendirmektedir. Bu ilim dalı, sadece teorik bir çerçeve sunmakla kalmaz, aynı zamanda bireylerin ruhsal gelişimine katkıda bulunan pratik yönergeler de sunmaktadır. Felsefi boyutları da olan dini ilimler, varoluşsal sorunları, Tanrı'nın doğasını ve insanın ruhsal yolculuğunu derinlemesine inceler, bu sayede dinlerin mistik ve metafizik boyutlarına da ışık tutmaktadır. Kısacası, dini veya nakli ilimler; tarihi, felsefi, pratik ve toplum bilimi yönleriyle, insan yaşamının ve toplumların çok boyutlu bir

analizini sunan, derin ve kapsamlı bir çalışma alanıdır. Bu özellikleri sayesinde dini ilimler, bireylerin ve toplumların tarih boyunca nasıl evirildiğinin anlaşılmasında önemli bir araç olarak kalmaya devam edecektir (Köklü, 2022). Dinler ve onların peygamberleri bilfiil tarih ve toplumda, bir mümkün süreç olarak ortaya çıkmıştır (Taşöz, 2003: 9). İbn Haldun’un bizzat içinde yaşadığı toplum, Müslüman toplumdur. O halde İbn Haldun’un gerek bir umran bilgini olarak gerekse bir tarihçi olarak din ve peygamberlik olayını dayandıklarını nakli ilimlerle birlikte ele alması doğaldır (Arslan, 1997: 172).

2.2.1. Kur’an İlimleri

Kur’an ilimleri, İslam dünyasının kalbinde yer alan, derin ve köklü bir çalışma alanını temsil etmektedir. Bu sahada görev yapan âlimler, İslam’ın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’in sadece bir metin olarak değil, aynı zamanda bir ilahi vahiy olarak tüm yönleriyle ele alınmasını sağlamaktadır. Kur’an ilimi, müminler için bir yol gösterici, bir öğretmen ve bir yaşam rehberi olarak Kur’an’ın işlevini anlamak adına yapılan bir çabadır. Bu çalışma alanı, Kur’an’ın dilini, yapısını, tarihsel sürecini ve içeriğini anlamayı amaçlamaktadır. Kur’an’ın her bir ayetini, nazil olduğu dönemin şartlarına, Peygamber Muhammed’in hayatına ve İslam toplumunun tarihsel gelişimine dair bir çerçevede değerlendirmektedir. Bu, Kur’an’ın sadece kendi dönemi için değil, tüm zamanlar için rehber olarak işlev görmesini sağlayan bir özellik olarak kabul edilmektedir (Birişik, 2020).

İbn Haldun Kur’an ilmini “Mushaf”ın iki kapağı arasında yazılı olan ve ümmete teşkil eden fertler arasında mütavahir bulunan Hz. Peygambere indirilmiş Allah kelimidir” (Haldun, 2021: 784). İbn-i Haldun, Kur’an ilimlerini, İslam dünyasının kökleri ve İslam medeniyetinin temeli olarak görmüştür. Bu bağlamda, tefsir, hadis, usul-i fıkıh gibi Kur’an ilimlerinin, Müslüman âlimlerin ve düşünürlerin üzerinde büyük bir etkisi olduğunu belirtmiştir. İbn-i Haldun’a göre tefsir ilmi, Kur’an’ın doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayan temel ilim dalıdır. Tefsir, Kur’an ayetlerini, dil, tarih ve kültür gibi çeşitli boyutlarıyla ele almaktadır. İbn-i Haldun, tefsir ilminin sadece dini açıdan değil, sosyolojik açıdan da büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Hadis ilmi, İbn-i Haldun için Kur’an ilimlerinin bir diğer önemli dalıdır. İbn-i Haldun, hadislerin sınıflandırılmasında ve hadislerin güvenilirliğinin belirlenmesinde kullanılan usulleri derinlemesine incelemiştir. Bu inceleme, onun sosyoloji anlayışını da şekillendiren

önemli bir unsurdur. Usul-i fıkıh, İbn-i Haldun'un üzerinde durduğu bir diğer önemli ilim dalıdır. Bu ilim dalı, fıkıh ilminin temellerini ve fikhî hükümlerin nasıl çıkarılacağını incelemektedir. İbn-i Haldun, usul-i fıkıh ilminin, İslam hukukunun sağlam temeller üzerine kurulmasını sağlayan bir ilim dalı olarak görmüştür. Kıraat ilmi, Kur'an'ın okunuşu ve telaffuzu üzerine derin bilgiler sunmaktadır. İbn-i Haldun, bu ilmin, Kur'an'ın doğru bir şekilde okunmasını ve anlaşılmasını sağlayan kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır. İbn-i Haldun, Kur'an'ın nüzul sırası ve tarihine de büyük bir önem vermiştir. Nüzul sırası, ayetlerin indiriliş sırasını belirtir ve bu, tefsir ilminde de büyük bir önem taşımaktadır. İbn-i Haldun, Kur'an'ın tarihsel sürecini de detaylı bir şekilde incelemiştir. İbn-i Haldun, Kur'an ilimlerini sadece dini bir perspektiften değil, aynı zamanda sosyolojik bir perspektiften de ele almıştır. Ona göre Kur'an, toplumları şekillendiren ve toplumların düzenini sağlayan en önemli unsurlardan biridir. İbn-i Haldun'un Kur'an ilimlerine yönelik bakışı, bu alandaki derin bilgisini ve Kur'an'ın toplum üzerindeki etkilerini çok yönlü bir şekilde incelemesini göstermektedir. İbn-i Haldun Kur'an ilimlerini, sadece dini bir boyutla sınırlı kalmayıp sosyolojik ve tarihsel boyutlarıyla da ele alarak, bu ilimleri daha geniş bir perspektiften değerlendirmiştir. İbn-i Haldun, Kur'an ilimlerinin tüm yönleriyle ele alınmasını ve bu ilimlerin, toplumun düzenini, huzurunu ve refahını sağlayan önemli bir araç olarak görülmesini savunmuştur. Kur'an ilimlerine dair görüşleri, onun bu alandaki derin bilgisini ve Kur'an'ın toplum üzerindeki etkilerini çok yönlü bir şekilde inceleyerek bu alanda önemli katkılar sağlamıştır (G. Arslan ve Yıldız, 2007). İbn Haldun Kur'an ilmini ikiye ayırarak onun kıraati ve tefsiri şeklinde başlıklara da yer vermiştir. Kuran Kıraati; Kur'an ayetlerinin lehçelerine dikkat edilerek güzel şekilde okunması ilmidir. Kur'an'ın kıraatinin yazım şekline daha güzel okunabilmesi için bilgiler eklenerek düzenlenmiştir. Bu ilme ise Kur'an hattı denilmektedir. Tefsir İlmi; Kuran ayetlerinin cümle, cümle incelenip yorumlanmasına tefsir ilmi denir. İbn-i Haldun'un önemle üzerinde durduğu Kur'an ilimleri, İslam dünyasının yüzyıllar boyunca biriken bilgi ve deneyim birikimini inceler, derinlemesine analiz eder ve modern dünyada da rehber olabilecek evrensel prensipleri ortaya koymaktadır. (Arslan 2019; İbn Haldun 2021)

2.2.2. Hadis İlimleri

İbn-i Haldun, hadis ilimlerini İslam âlimlerinin birincil başvuru kaynaklarından biri olarak görmüştür. Hadis ilimleri, Peygamber Muhammed'in sözlerini, fiillerini ve onaylamalarını inceleyen bir ilim dalıdır. İbn-i Haldun bu ilmin, İslam toplumunu şekillendiren ve yönlendiren bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır. İslam tarihinin son peygamberi tarafından söylenen sözlerin belirli kalıplar ve tarzlara ayrılarak incelenmesine Hadis ilmi denir. İbn Haldun hadis alanında uzmanlaşmış ve bunu Mukaddime 'sinde "ulumu'l-hadis" başlığı altında yapmış olduğu incelemeyle anlamaktayız (Haldun, 2017: 793). Hadislerin sınıflandırılmasında büyük bir titizlik gösteren İbn-i Haldun, sahih, zayıf, hasen gibi hadislerin sınıflandırılmasında kullanılan kriterleri derinlemesine incelemektedir. Bu sınıflandırma, hadislerin güvenilirliği ve kaynak belirlemede oldukça önemlidir. Hadislerin aktarılmasında önemli bir yere sahip olan *isnat ilmi*, İbn-i Haldun tarafından da büyük bir önemle ele alınmıştır. İsnat, bir hadisin güvenilirliğini belirlemek için kullanılan rivayet zincirini incelemektedir. İbn-i Haldun *isnat ilminin*, hadis ilimlerinin temel taşlarından biri olduğunu belirtmiştir. Hadislerin toplanmasında muhaddislerin oynadığı role de değinen İbn-i Haldun, bu alandaki çalışmaların önemini ve değerini vurgular. Muhaddisler, hadisleri toplayan ve sınıflandıran âlimlerdir ve İbn-i Haldun'a göre bu alandaki çalışmalar, İslam dünyasına büyük katkılar sağlamıştır. Hadis ilimlerinin, *fıkıh* ilminde de büyük bir rolü vardır. İbn-i Haldun hadislerin, İslam hukukunun oluşumunda ve fıkıh ilmindeki kararların alınmasında kilit bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır. İbn-i Haldun, hadis ilimlerinde kullanılan metodoloji ve usullere de değinmiş ve bu usullerin, hadis ilimlerini daha sağlam temellere oturtmaya yardımcı olduğunu belirtmiştir. *Hadis usulü*, hadislerin nasıl sınıflandırılacağını, nasıl değerlendirileceğini ve nasıl yorumlanacağını incelemektedir. İbn-i Haldun, hadis ilimlerine katkılarıyla da tanınmaktadır. İslam dünyasının bu büyük düşünürü, hadis ilimlerine olan katkılarıyla, bu alandaki çalışmaları daha da derinleştirmiş ve genişletmiştir. Kendi döneminde ve sonrasında, hadis ilimleri üzerinde büyük bir etkisi olmuş, bu alanda birçok önemli eser vermiştir. İbn-i Haldun'un hadis ilimlerine olan katkıları, bu alandaki derin bilgisini ve İslam kültürü ve medeniyetine olan saygısını göstermektedir. İslam dünyasının bu büyük düşünürü, hadis ilimlerine olan derin bakışıyla, bu alandaki çalışmaları daha da ileriye taşımış ve genişletmiştir. Kendi döneminde ve sonrasında, hadis ilimleri üzerinde büyük bir etkisi olmuş, bu alanda birçok

önemli eser vermiştir. İbn-i Haldun'un hadis ilimlerine bakışı, onun bu alana olan derin saygısını ve hadis ilimlerinin İslam kültürü ve medeniyeti üzerindeki etkilerini göstermektedir. Bu büyük düşünür, hadis ilimleri üzerine yaptığı çalışmalarla, İslam dünyasına büyük katkılar sağlamıştır. Aynı zamanda hadis ilimlerinin, daha sağlam temellere oturtulmasına yardımcı olan usulleri ve metodolojileri de geliştirmiş ve bu alanda önemli bir yer edinmiştir. (Köktaş, 2003; İbn Haldun, 2021)

2.2.3. Fıkıh İlmi

İbn Haldun fıkıh, fıkıh usulü ve cedel ilimlerinde, hadis ilmi kadar derinleşmiş ve bu alanda mahirleşmiştir. Daha önceden kadılık görevinde bulunduğu için sosyal ve toplumsal sorunlara hakimiyeti ve tarihçi kişiliğiyle beraber “et – Tarif” adlı eserinde bu alandaki bilgilerine yer vermiştir. Mukaddime’ de ise fıkıh ve fıkıh usulü alanlarında özlü bilgilere yer vermiştir (Haldun, 2020: 7). Usulü fıkıh, fıkıh ilminin temellerini, prensiplerini ve yöntemlerini incelemektedir. Usulü fıkıh ilmi, fıkıh âlimlerine, Kur’an ve Hadis'ten hüküm çıkarırken kullanacakları yöntemleri öğretmektedir. Gündelik yaşamda oluşan sorunlara bir cevap arayan veya ihtilaflı meselelerde çıkmaza girilen konularda fıkha başvurularak çözüm aranır. Gündelik yaşamı kolaylaştıran fıkıh ilmiyle ilgilenmek için önce bu ilmin usulüne hâkim olmak gerekmektedir. Fıkıh ilmi kendi içinde de başlıklara ayrılmaktadır. Miras konusuyla ilgilenilen ilme “Feraiz” ilmi, mezhepler arası tartışmalarda deliller getirilerek, muhalifin çürütülmesi ilmine ise “İlmî hilaf” denir. Bu meselelerin edep ve kaidelerini oluşturan ilme ise “Cedel” ilmi denir.

İbn-i Haldun, fıkıh ilmini, İslam hukukunu inceleyen ve Müslümanların yaşamlarını düzenleyen kuralları belirleyen bir ilim olarak görmüş ve bu ilmin, toplumu düzenleyen en önemli faktörlerden biri olduğunu belirtmiştir. Fıkıh ilmi ona göre hem bireysel hem de toplumsal yaşamın düzenini sağlayan kurallar bütünüdür. Fıkıh, Kur’an ve hadisler gibi İslami kaynaklara dayanmaktadır. İbn-i Haldun fıkıh ilminin temellerini, Kur’an ayetleri ve hadislerle birlikte, içtihat ve kıyas yoluyla türetilen hükümler olarak görmüştür. Aynı zamanda, fıkıh âlimlerinin görüşlerini ve toplumun örf ve adetlerini de dikkate almıştır. İbn-i Haldun, fıkıh ilminin iki ana dalı üzerinde durur; usul ve furu. Usul, fıkıh ilminin teorik ve metodolojik temellerini inceleyen bir dal iken furu ise bu temellere dayanarak türetilen hükümleri inceler. İbn-i Haldun, bu iki dala dair detaylı açıklamalarda bulunmuş ve her birinin fıkıh ilmindeki yerini ve önemini vurgulamıştır. İbn-i Haldun

fıkıh ilminin, içtihat ve kıyas gibi önemli kavramlarla birlikte geliştiğini vurgulamıştır. İchtihat, fıkıh âlimlerinin, belirli bir konuda Kur'an ve hadisler ışığında hüküm çıkarmalarını ifade etmektedir. Kıyas ise bir konudaki hükmün, başka bir konudaki hükmün gerekçesine dayanarak türetilmesi yöntemidir. İbn-i Haldun fıkıh ilminde, şeriatın amaçları (*maqasid al-shariah*) ve maslahat gibi konseptleri de gündeme getirmiş ve bu konseptlerin fıkıh ilminin anlaşılmasında önemli olduğunu belirtmiştir. Ona göre fıkıh âlimleri, toplumun maslahatını göz önünde bulundurarak hükümler türetmelidir. Fıkıh mezhepleri üzerinde de duran İbn-i Haldun, farklı mezheplerin görüşleri ve yaklaşımları üzerinde de detaylı bir inceleme yapmıştır. Mezhepler arası farklılıkları ve bu farklılıkların nedenlerini analiz ederek, fıkıh ilminin dinamik ve çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. İbn-i Haldun'un fıkıh ilmine katkıları hem metodolojik hem de teorik açıdan önemlidir. Fıkıh ilminde, usul ve furu gibi konular üzerinde durarak, bu ilmin daha iyi anlaşılmasını sağlayan çalışmalar yapmıştır. Ayrıca fıkıh ilminin, toplumu düzenleyen ve bireylerin yaşamlarını şekillendiren bir ilim olduğunu vurgulayarak, bu ilmin önemini göstermiştir. İbn-i Haldun'un fıkıh ilmine dair görüşleri ve katkıları, onun bu alandaki derin bilgisini ve fıkıh ilminin İslam dünyası için taşıdığı önemi göstermektedir. Fıkıh, İbn-i Haldun için hem bireylerin hem de toplumların yaşamlarını düzenleyen, İslam hukukunun temellerini atan bir ilimdir. İbn-i Haldun fıkıh ilminin temellerini, usullerini ve metodolojisini detaylı bir şekilde inceleyerek, bu ilmin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır (Erbaş, 2014). Kategorik anlamda İbn Haldun fıkıh ve fıkıh ilmini "nakli" ilimlere, umranı ise "akli-felsefi" ilimlere yerleştirmiştir. Bunun sebebi ise fıkıh usulüne hâkim bilge kişiler, umran hakkında da bazı bilgilere sahip olma imkânı elde ederler. Bunlara örnek olarak dil öğrenimidir. İnsanların bir arada yaşayarak etkileşime geçebilmesi için iletişim kurmaları gerekmektedir. Bunun için "dil fenomeni" problemi doğmaktadır. Dil öğreniminin zorlaşmasıyla beraber bu sorun iletişim seviyesini altlara çektiğinden dolayı fıkıh usulü bilginleri bu konuda fikir beyan etmişlerdir. Başka bir örnek de ise toplumların kendi içinde uyması gerek ahlak kurallarından adam öldürme, zina, zulmetme gibi olaylarda fikir beyan etmişlerdir. Her ne kadar bu konular akli ilimler başlığı altında toplansa da burada toplumun refah ve düzeni söz konusu olduğu için bu işlenen suçlarda şer'i cezaların hükümlerini fıkıh bilginleri vermiştir. Bundan dolayıdır ki fıkıh ve fıkıh ilmini nakli ilimlere, umranı ise akli ilimlere entegre etmiştir. Söz konusu kategorileştirme sayesinde İbn Haldun, tarihsel

ve sosyal yorumları sadece “umran” fenomenini kullanarak yapabilmiştir (Haldun, 2020: 281).

2.2.4. Kelam İlmî

Kişilerin, inanç ile alakalı imanla ilgili sorumluluklarını çevreleyen, bununla ilgili suallere akli deliller getirilerek ispat edilmesine “kelam” ilmi denir. İbn-i Haldun kelam ilminin, Müslüman düşünürlerin ve teologların dinî meseleleri akıl yoluyla tartışabilmeleri ve çözümleyebilmeleri için geliştirilmiş bir metodoloji olduğunu ifade etmektedir. İbn Haldun ilk Müslümanların kelam ilmine ihtiyacının olmadığını, herhangi bir akıl yürütmeye ihtiyaç olmadığını ifade eder. İslam devletinin büyüyerek gelişmesi ve bunun yanında yöresel farklılıklar, Yunan felsefesi ile tanışılması ve İslam anlayışı üzerine yorumlanması üzerine Kelam İlminin doğduğunu ifade eder. İnanç ile alakalı olan bu sorun Allah ve Allah’ın sıfatları hakkında gereksiz ve hadsiz yorumların yapılmasıyla beraber İslam coğrafyasında kendisinden söz ettirmeye başlamıştır. Ona göre kelam, İslam düşüncesindeki önemli konuları, özellikle de ilahiyat ve metafizik konularını irdeleyen bir disiplindir. Kelam ilminde metodoloji, İbn-i Haldun için büyük bir öneme sahiptir. Kelam ilminin metodolojisi, rasyonel argümanları kullanarak, İslam’ın temel inançlarını savunmayı ve açıklamayı amaçlamaktadır. İbn-i Haldun, kelam ilminin metodolojisinin sıkı bir mantık yapısına dayandığını ve rasyonel bir temele sahip olduğunu vurgulamaktadır. Kelam ilmi, İbn-i Haldun’a göre İslami inançların, felsefi argümanlar ve mantık yoluyla savunulmasını sağlayan bir araçtır. İbn-i Haldun kelam âlimlerinin, İslam’ın temel inançlarını, felsefi ve rasyonel argümanlar kullanarak savunduğunu ifade etmektedir. Kelam ilminin en önemli konularından biri Allah’ın varlığı ve sıfatları üzerine olan tartışmalardır. İbn-i Haldun, Allah’ın varlığının ve sıfatlarının kelam ilminde, mantık ve rasyonel argümanlar kullanılarak tartışıldığını ve açıklandığını belirtmektedir. Allah’ın varlığını ispatlamak ve sıfatlarını açıklamak, kelam ilminin en önemli görevlerinden biridir. İbn-i Haldun, kelam ilminin tarihçesini ve farklı kelam mezheplerini de detaylı bir şekilde incelemektedir. Mutezile, Eş’ariyye ve Maturidi’ye gibi önemli kelam mezheplerinin öğretilerini, metodolojilerini ve birbirlerinden farklarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. İbn-i Haldun, kelam ilmi konusunda klasik kelmacılara da değinmektedir. Gazali, İmam Maturidi ve İmam Eş ‘ari gibi önemli kelam âlimlerinin görüşlerini ve katkılarını ele alır, kendi görüşleriyle

karşılaştırır ve değerlendirir. İbn-i Haldun'un kelam ilmine dair düşünceleri ve yaklaşımları, onun bu alanda önemli bir düşünür olduğunu göstermektedir. İbn-i Haldun kelam ilmini, İslam dünyasının rasyonel bir şekilde, İslam'ın temel inançlarını savunmasını ve açıklamasını sağlayan bir ilim olarak görür. İbn-i Haldun'un kelam ilmi üzerine düşünceleri ve katkıları, bu ilmin gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. İbn-i Haldun, kelam ilminin metodolojisini, temel konularını ve önemli âlimlerini detaylı bir şekilde inceler ve bu ilmin İslam düşüncesindeki yerini vurgular. Bu ilim kendi için akıl yürütmeye dayalı olarak İslam'ın çizdiği sınırları zorlayarak, batılı zihniyetler ve manevi duyguların yıpranmasını engelleyerek toplumdan topluma, insandan insana farklı yorum ve görüşlere sahip olunarak akımların oluşmasına yol açmıştır. (Akkuş, 2007; Haldun, Mukaddime, 2021)

2.2.5. Tasavvuf İlmî

Tasavvuf ilminin konusunu kalbi, batını amellerle ilgili tekliflerdir. Amacı nefis muhasebesi, mücahadesi yoluyla kalbi saflaştırmak, zahiri amellere uygun bir iç dünya yaratmak, batını amelleri mükemmelleştirmek, ahlaki düzeltmek, bunlar içinde dünyanın süs ve ziynetlerinden, zevklerinden yüz çevirerek sürekli ibadetle meşgul olmak, kendini Tanrı'ya adanmak ve böylece kurtuluşa erişmektir (Haldun, 1997: 540).

İbn-i Haldun bireyin kendisini tanıma ve Allah'a yakınlaşma yolu olarak görmektedir. Bu ilim dalı, insanın nefsiyle mücadelesini, ahlaki erdemleri ve maneviyatını ele almaktadır. Tasavvuf İbn-i Haldun'a göre, kişinin iç dünyasını keşfetmesi ve ruhani bir olgunluğa erişmesi sürecini tanımlamaktadır. İbn-i Haldun tasavvuf ilmini incelerken, özellikle sufilerin yaşam tarzları, ahlaki prensipleri ve maneviyata verdiği önem üzerinde durmuştur. İbn-i Haldun'a göre tasavvuf, bireyin ruhani bir seyahate çıkmasını sağlayan yoldur. Bu yolda birey, nefsinin üstesinden gelmeyi öğrenir ve manevi bir olgunluğa ulaşmaktadır. İbn-i Haldun, tasavvuf ekollerini ve bu ekollerin öğretilerini de ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Mevlevilik, Kadiriye, Nakşibendilik gibi önemli tasavvufî ekolleri ele alan İbn-i Haldun, bu ekollerin öğretileri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları da ortaya koymuştur. İbn-i Haldun'un tasavvuf ilmi üzerindeki çalışmalarında, tasavvufî terimler ve kavramlar üzerinde de durduğu görülmektedir. Vahdet-i vücud, irfan, marifet gibi kavramlar İbn-i Haldun'un tasavvufa dair eserlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu terimler ve kavramlar, tasavvufun derinliklerine inmeye ve bu ilmi daha iyi anlamaya olanak tanımaktadır. İbn-i Haldun, tasavvufun toplum üzerindeki etkilerini de ele almıştır. O'na göre tasavvuf, toplumu

dönüştürebilecek bir güce sahiptir. Tasavvufun öğretileri, bireylerin ahlaki olarak gelişmelerini ve toplumda pozitif bir değişim yaratmalarını sağlayabilmektedir. İlk sufiler ilgilerini halvete sürekli zikir ve ibadete, kendi nefsleriyle mücadeleyle, kalplerini saflaştırmaya yöneltmişlerdir. Bunun için bazı pratikler geliştirmişlerdir. Bu pratikler kendilerinden birtakım “haller” ve “sıfatların” doğduğunu ve bazı “makamlara” vardıklarını, bu makamlarla da yükselmek suretiyle sonunda Tanrı’nın birliğinin mistik bilgisine eriştiklerini söylemiştir. İbn-i Haldun, tasavvuf ilmindeki “yolculuk” kavramını da ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu yolculuk, bireyin kendisini tanıma ve geliştirme sürecini simgelemektedir. İbn-i Haldun, bu sürecin aşamalarını ve bu aşamalardaki zorlukları da tasavvuf ilminin bir parçası olarak görmektedir. İbn-i Haldun’un tasavvuf ilmi üzerine düşünceleri, tasavvufun sadece bir düşünce sistemi olmadığını, aynı zamanda bir yaşam tarzı olduğunu göstermektedir. İbn-i Haldun, tasavvuf ilminin insanın iç dünyasını keşfetmesine ve ruhani bir olgunluğa erişmesine yardımcı olan önemli bir ilim dalı olduğunu vurgulamaktadır. İbn-i Haldun’un tasavvuf ilmi üzerine düşünceleri ve bu alandaki katkıları, tasavvufun sadece bir “ilmî disiplin” olmadığını, aynı zamanda bir “içsel yolculuk” olduğunu göstermektedir. Tasavvuf İbn-i Haldun’a göre, insanın kendi iç dünyasını keşfettiği, nefsiyle mücadele ettiği ve bu süreçte ruhani bir olgunluğa eriştiği derin ve zengin bir ilim dalıdır. (Ceyhan, 2006; Haldun, Mukaddime, 2021, sy 542) Tasavvuf ilmi, İslam dünyasının dini, felsefi ve kültürel yapısını şekillendiren derin bir bilgi ve deneyim alanıdır. Tasavvuf, bir yönüyle İslam dininin metafizik öğretilerini ve mistik unsurlarını derinlemesine incelerken, diğer yönüyle de insanın iç dünyasına yönelik bir içsel yolculuk olarak tanımlanabilmektedir. Bu mistik geleneğin temsilcileri olarak da tasavvuf erbabı ya da diğer bir deyişle “Sufiler” bilinmektedir. Sufiler, bu derin ilmi araştırmalar ve zihinsel çalışmalar neticesinde, insanın kendi içsel gerçekliğini keşfetmeye çalışmaktadır (Varol ve Yılmaz, 2021).

2.2.6. Arap Lisaniyla İlgili İlimler

İbn-i Haldun, Arap dilinin sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda bir medeniyetin taşıyıcısı olduğunu belirtmektedir. O’na göre Arap dili, İslam medeniyetinin ve Arap kültürünün özüdür. İbn-i Haldun, Arap dilinde yazılmış klasik eserleri derin bir şekilde analiz etmiştir. Bu eserlerin dilbilgisi, üslup ve anlam yönünden incelemesini yaparak, Arap dilinin inceliklerini ve zenginliğini ortaya koymuştur. İbn-i Haldun, Arap

dilbilgisinin iki önemli dalı olan sarf ve nahiv ilimlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Dilin yapısını ve kurallarını anlayabilmek adına bu iki ilmi derinlemesine incelemiştir. Arap dilinin kökenine dair çalışmalar yapan İbn-i Haldun, kelimelerin etimolojilerini inceleyerek, diller arası ilişkileri ve kelimelerin tarih içindeki evrimini araştırmıştır. İbn Haldun'un Arap lisanı ile ilgili ilimlere olan katkısı, onun bu dili sadece bir iletişim aracı olarak görmeyip, aynı zamanda bir medeniyetin, kültürün ve bilginin taşıyıcısı olarak değerlendirmesiyle derinleşir. Arap dilinin estetik ve etkileyici kullanımını inceleyen belagat ilmi üzerindeki çalışmaları, dilin sadece pratik bir araç olmadığını, aynı zamanda edebiyat, şiir, felsefe, kelam ve tefsir gibi çeşitli ilim dallarıyla iç içe geçmiş bir yapıda olduğunu vurgular. İbn Haldun, Arap edebiyatının incelenmesiyle, dönemin sosyal ve kültürel yaşamına ışık tutarak dilin sadece anlatım gücü değil, aynı zamanda bir toplumun tarihini, değerlerini ve düşünce yapısını da yansıttığını göstermiştir. Arap dilinin felsefe, kelam ve tefsir gibi ilim dallarındaki rolünü vurgulayarak, bu dillerin anlaşılmasında ve öğretilmesinde Arap dilinin merkezi önemini ortaya koymuştur. Dilin bu ilim dallarıyla olan ilişkisini incelemek, İbn Haldun'un Arap diline olan derin saygısını ve dilin bilimsel ve kültürel çalışmalarda ne kadar hayati bir rol oynadığının altını çizmektedir. İbn Haldun'un Arap lisanı üzerine yaptığı çalışmalar, dilin yapısını, kelimelerin kökenlerini (etimolojilerini), dilbilgisini ve belagatini derinlemesine inceleyerek, Arap dilinin zenginliğini ve derinliğini ortaya koyar. Arap dilinin incelenmesi, İbn Haldun'a göre, bir medeniyetin anlaşılması için kritik bir öneme sahiptir. Bu yaklaşım, Arap lisanının sadece günlük konuşmaların ötesinde, bir bilgi ve kültür aktarım aracı olarak kritik bir rol oynadığına dair geniş bir perspektif sunmaktadır. İbn-i Haldun'un bu alandaki katkıları, Arap dilinin zenginliğini ve derinliğini belirlemeye yardımcı olan önemli bir kaynaktır. (R. Demir, 2009; İbn Haldun, Mukaddime, 2021)

Arap lisanının bilmek şariat uleması için zaruridir çünkü bütün dini ilimlerin kaynağı olan Kur'an ve Sünnet Arapça kitapta olup bu hükümleri de nakledenlerin Arap olduğundan dolayı alimlerin bu ilmi öğrenmesini zaruri görmüştür. İbn Haldun Arap diliyle ilgili ilimlerin temelini, sözcüklerin yapısı ve cümle bilgisi oluşturmaktadır. Sarf ilmi, Arapça kelimelerin kökleri ve türevleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu ilim dalı, kelimelerin yapılarını, türemelerini ve bunların cümlede nasıl kullanılacağını incelemektedir. Nahiv ilmi, ise gramer kuralları üzerinde durur ve cümledeki kelimelerin durumlarını, işlevlerini öğretir. Arap dilindeki kelimelerin güzellikleri ve anlam

derinlikleri üzerine çalışan ilim dalı olan Beyan ilmi, dilin inceliklerini, kelimelerin kullanım alanlarını ve cümle içindeki rolünü inceleyen bir alandır. Diğer taraftan Maani ilmi, kelimelerin anlamları üzerine derinlemesine bir çalışma sunmaktadır. Bu ilim dalı, Arap dilindeki kelimelerin çeşitli anlamları ve bu anlamların cümle içinde nasıl kullanılacağını incelemektedir. Bedi' ilmi ise Arap dilindeki söz sanatları ve güzellikler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu ilim dalı, dilin estetik yönlerini inceleyerek, Arap dilinin zenginliğini ve güzelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bedi' ilmi, dilin sadece anlam taşıyan bir araç olmadığını, aynı zamanda estetik bir değere sahip olduğunu göstermektedir. Arap diliyle ilgili diğer bir önemli ilim dalı da Usul ilmidir. Usul ilmi, hukuki metinlerin ve fıkhi meselelerin dilbilgisi açısından incelenmesi ve yorumlanması alanında çalışmalar yapmaktadır. Usul ilmi, Arap dilindeki gramer kurallarını ve sözcüklerin anlamlarını, hukuki metinlerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için incelemektedir. Arap dili, tarihsel süreç içinde birçok değişim geçirmiş, farklı kültürler ve dönemler tarafından şekillendirilmiştir. Tarikh-i lisan ilmi ise Arap dilinin tarihsel evrimini ve bu evrim sürecindeki önemli dönemleri incelemektedir. Bu ilim dalı, Arap dilinin nasıl geliştiğini, hangi dönemlerde hangi değişiklikler yaşadığını inceleyerek, dilin tarihini aydınlatmaktadır. Arap diliyle ilgili ilimler, sadece dil bilgisi kuralları ve kelimelerin anlamları üzerine değil, aynı zamanda dilin tarihini, kültürünü ve edebiyatını da incelemektedir. Arap dili, birçok edebi eseri ve tarihi metni barındırmaktadır. Edebiyat ilmi ise bu eserleri dilbilgisi açısından inceleyerek, dilin edebi yönlerini ortaya çıkarmaktadır. Arap dilindeki kelimelerin kökenlerini inceleyen Lügat ilmi, kelimelerin tarihini, kökenlerini ve nasıl kullanıldıklarını incelemektedir. Bu ilim dalı, Arap dilindeki kelimelerin etimolojik olarak nereden geldiklerini, nasıl geliştiklerini ve zaman içinde nasıl değişikliklere uğradıklarını inceleyerek, dilin zenginliğini ve derinliğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, İbn Haldun'un Arap lisanı ile ilgili ilimler üzerindeki çalışmaları, Arap dilinin geniş yelpazesini ve bu dilin çeşitli ilim dallarıyla olan entegrasyonunu vurgulayarak, dilin medeniyetlerin ve kültürlerin anlaşılmasındaki merkezi rolünü ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, Arap lisanının sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda zengin bir kültürel ve bilimsel mirasın taşıyıcısı olduğunu göstermektedir. (Dereli, 2020; Yeşildağ, 2019; İbn Haldun, Mukaddime, 2021)

2.2.7. Rüya Tabirleri

İbn Haldun, "Mukaddime" adlı eserinde toplum bilimi, tarih, ekonomi ve siyaset felsefesi gibi konuları ele alırken, insanın iç dünyası ve bilinçaltı ile ilgili meselelere de değinir. Bu bağlamda, rüya tabiri ve onun insan hayatındaki yeri üzerine düşünceleri, onun geniş çaplı entelektüel merakının bir parçasıdır. Rüya tabiri, İbn Haldun'un çalışmalarında merkezi bir konu olmaktan ziyade, onun insan psikolojisi ve toplum üzerine genel görüşlerini yansıtan bir nokta olarak karşımıza çıkar.

İbn-i Haldun, rüya tabirleri konusunda özgün bir çalışma yrtmemiş olmasına rağmen, onun düşünceleri genel olarak İslam dünyasındaki rüya tabirleri geleneğini yansıtmaktadır. İslami geleneğe göre rüyalar, iki kategoriye ayrılır: gerçk rüyalar ve kendi nefsinin ürünü olan rüyalar. Gerçk rüyalar, kişinin ruhunun bir tür ilahi bilgiye ulaştığı rüyalardır. İbn-i Haldun bu tip rüyalara "rüya" adını verir ve bu rüyaların ilahi bir gerçği yansıttığına inanmaktadır. Öte yandan, kendi nefsinin ürünü olan rüyalar ise daha çk kişinin günlük yaşamındaki stres ve endişelerden kaynaklanmaktadır. Bu tip rüyalar, İbn-i Haldun'a göre daha çk kişisel duygular ve düşüncelerle ilgilidir. İbn-i Haldun, İslam düşünürleri arasında rüya tabirlerine dair genel bir konsensüsün olduğunu belirtmektedir. Bu dşnrlr, rüyaların bazılarının ilahi mesajlar taşıdığına, bazılarının ise sadece kişinin kendi iç dünyasının bir yansıması olduğuna inanmaktadır. İbn-i Haldun da bu görüşü benimser ve rüyaların doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için rüyanın gerçk bir rüya mı yoksa kendi nefsinin bir ürünü m olduğunu anlamanın önemli olduğunu vurgulamaktadır. İbn-i Haldun, rüya tabirleri konusunda kendi özgün düşüncelerini ortaya koymamış olsa da İslam dünyasında rüya tabirleri üzerine düşünmeye ve bu alanda çalışmalar yapmaya teşvik edici bir rol oynamıştır. Onun düşünceleri, rüya tabirlerinin bir bilim olarak gelişmesine katkıda bulunmuş ve bu alanda yapılan çalışmaları şekillendirmiştir. İbn-i Haldun'un rüya tabirleri konusundaki düşünceleri, genel olarak İslam dünyasındaki rüya tabirleri geleneğini yansıtmaktadır. İbn-i Haldun, rüya tabirlerinin önemini vurgulayan ve bu konuda düşünceler geliştiren önemli bir düşünür olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu rüyaların doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için derin bir bilgi ve sezgi gerektirir. (İbn Haldun, Mukaddime, 2021; Elbir, 2019; Erbaş, 2014)

İslam kültüründe ise rüyalar, bazen ilahi mesajlar olarak görülmüş, bazen de geleceğe dair işaretler taşıyan gizemli haberler olarak kabul edilmiştir. Rüyalar, insanın iç dünyasında cereyan eden savaşların, dileklerin, korkuların ve arzuların bir yansıması olarak görülebilmektedir. Bir yandan günlük yaşantının basit birer yansıması olabilecek rüyalar mevcutken diğer yandan rüyaların çok daha derin ve karmaşık anlamlar taşıyabileceği de öne sürülmüştür. Rüyaların, gelecekte yaşanacak olaylara dair işaretler taşıyabileceği gibi geçmişte yaşanan olayların da bilinçaltına yerleşen izleri olabileceği belirtilmektedir. Bireyler rüyalarını sıklıkla kendi yaşam deneyimleri ve inanç sistemleri doğrultusunda yorumlamaktadır. Bu yorumlamalar, çoğu zaman kişisel ve subjektif olup, rüyanın birebir bir gerçekliği temsil etmediği kabul edilmektedir. Ancak rüya tabirleri alanında uzmanlaşmış kişiler, rüyalardaki sembollerin ve imgelerin, genel geçer bazı anlamları olabileceğini ve bu sembollerin, kolektif bir bilinçaltının ürünü olarak ortak anlamlar taşıyabileceğini savunmaktadır. Rüya tabirleri bir bilim dalı olarak kabul görmemiş, daha çok mistik ve spiritüel bir alan olarak kalmıştır. Pek çok kültürde rüya tabirleri, şamanlar, kâhinler veya din adamları tarafından gerçekleştirilirken, modern çağda rüya tabirleri daha çok bireysel bir deneyim ve kişisel bir yorumlama süreci olarak görülmeye başlanmıştır. Çeşitli kültürler ve dinler, rüyalara farklı açılardan yaklaşmış, onları tanrısal mesajlar olarak gören anlayışlar olduğu gibi tamamen bilinçaltının bir oyunu olarak gören görüşler de mevcuttur. Rüya tabirlerinde incelenen sembollerin anlamları kültürel olarak da farklılıklar gösterebilmektedir. Bazı kültürlerde bir sembol pozitif olarak görülürken, diğer kültürlerde negatif anlamlara gelebilecektir. Örneğin, bir rüyada görülen yılan sembolü, bazı kültürlerde dönüşüm ve yeniden doğuşu simgelerken, bazılarında tehlike ve korkuyu temsil edebilmektedir (Çetindaş, 2021).

İbn Haldun, rüya tabirleri ile ilgili doğrudan derinlemesine bir analiz sunmasa da, onun düşünceleri ve rüya tabirlerine İslam kültüründeki önem arasında bağlantılar kurulabilir. İslam kültüründe rüya tabirlerine verilen önem, İbn Haldun'un eserlerinde ele aldığı insanın iç dünyası ve bilinçaltı ile ilgili meselelerle paralellik gösterir. İslam alimleri, rüyaların bazen ilahi mesajlar içerebileceğine ve bazen de şeytani vesveselerin bir ürünü olabileceğine inanmıştır; bu, İbn Haldun'un rüyaların hem nefsanî (psikolojik) hem de ruhanî (metafiziksel) boyutlarına işaret eden görüşleriyle uyum içindedir. İbn-i Sîrîn gibi isimlerin rüya tabirleri konusundaki çalışmaları, İslam kültüründe bu alanın derinlemesine incelenmesine örnek teşkil eder. İbn Haldun, bu tür çalışmaların önemini

dolaylı olarak kabul ederken, rüya tabirlerinin kesin ve katı kurallara bağılı olmadığını, bireysel yorum ve tecrübeye bağılı olduğunu vurgulamıştır. Rüya tabirlerinin, bireyin kendi iç dünyasını daha iyi anlamasına yardımcı olabileceğı, aynı zamanda toplumların kolektif bilinçaltını yansıtan bir fenomen olarak görülebileceğı düşüncesi, İbn Haldun'un insanlık halleri ve toplumların nasıl işlediğı üzerine yaptığı genel değerlendirmelerle örtüşmektedir. O, insanların sosyal ve psikolojik yönlerini inceleyerek, toplumların gelişimini ve değişimini anlamaya çalışmıştır. Sonuç olarak, İslam kültüründe rüya tabirlerine verilen önem ve İbn Haldun'un insan psikolojisi ve toplum üzerine genel görüşleri arasında bir ilişki kurulabilir. Rüya tabirleri, bireysel deneyimin ötesinde, İbn Haldun'un ilgilendiğı toplumların kolektif bilinçaltını yansıtan bir fenomen olarak görülebilir. Bu bağlamda, rüya tabirleri ve İbn Haldun'un düşünceleri, insan deneyiminin ve toplumsal yapıların daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunan birer araç olarak değerlendirilebilir (Haldun, Mukaddime, 2021).

BÖLÜM III

FARABİ VE İBN-İ HALDUN'UN İLİM TASNİFLERİ ARASINDAKİ BENZER VE FARKLI YÖNLER İLE BUNLARIN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

3.1. İlim Tasniflerinin Benzer ve Farklı Yönleri

İbn-i Haldun ve Farabi'nin ilim tasnifi konusunda yukarıdaki bölümlerde verilen içerikler, çeşitli benzerliklerinin yanı sıra birçok farklı anlayışın da mevcut olduğunu altını çizmektedir. Bu çerçevede öncelikli olarak her bir ilim noktasında Farabi ve İbn-i Haldun arasındaki benzerliklere vurgu yapılmış, ardından farklılıklarına odaklanılarak ayrışılan bağlamlar ifade edilmiştir.

İki düşünür arasında mantık ilmi üzerinde ortak kanaatlerden söz etmek mümkündür. Buna göre; mantık ilminin temel rolü için hem Farabi hem de İbn-i Haldun, diğer bilim dalları için bir temel teşkil ettiği üzerinde durmaktadır. Farabi mantığı, felsefenin bir parçası olarak görürken İbn-i Haldun da bu ilmin sosyoloji ve tarih gibi bilim dalları için önemli bir yere sahip olduğunu belirtir. Dolayısıyla iki düşünür de mantık ilmini, bilimlerin temelini atmak ve doğru düşünmeyi öğretmek adına bir araç olarak kullanmaktadır.

İbn-i Haldun, mantık ilmine değinirken insanın düşünme yetisiyle mantık ilmi arasındaki ilişkiye vurgu yapmakta ve metafiziği felsefenin bir disiplini olarak gördüğünü ifade etmektedir. Öte yandan İbn-i Haldun, mantık ilmi üzerinde kurguladığı arka planı, mahiyet, kesret, vücut ve imkân gibi kavramlarla doldururken, metafiziğin bu kavramlardan sonra ele alınan ve bu kavramların bir ardılı olarak incelenebileceğini ifade etmiştir. İbn Haldun, özellikle sosyal bilimler ve tarih felsefesi alanında yenilikçi katkılarıyla tanınır. Mantığa yaklaşımında, İbn Haldun, Farabi'nin aksine, mantığı daha çok tarihsel ve sosyolojik olayların anlaşılması ve açıklanmasında bir araç olarak kullanır.

Öte yandan Farabi, bu bağlamdan oldukça farklı bir noktaya konumlandığı mantık ilmini, İbn-i Haldun gibi bir amaç üzerine konumlandırmakta ve mantık ilminin, felsefenin yanı sıra dil bilimle de yüksek bir ilişki içerisinde olduğunu açıklamıştır. Farabi mantık ilmini, felsefeden bağımsız ayrı bir bilim olarak da ele alınabileceğini belirterek daha makro bir zemine konumlandırmıştır. Dolayısıyla İbn-i Haldun için mantık, felsefe

yapmakta kullanılan yedi yöntemden biri olarak ele alınabilirken, Farabi için mantık, felsefenin yapılışında esasen bir araç vazifesi görmektedir.

Diğer bir benzer nokta ise ilimler arası etkileşim olarak ifade edilebilmektedir. Nitekim her iki düşünür de bir ilmin diğer ilimleri anlamak için bir anahtar olduğunu ve ilimlerin birbiriyle etkileşim içinde olduğunu kabul etmektedir. Bu çerçevede İbn-i Haldun ve Farabi, ilimlerin birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve bir ilmin gelişiminin diğer ilimleri de etkilediğini vurgulamaktadır.

Bu çerçeve dâhilinde her iki düşünür için de önemli bir benzerlik noktası bulunmaktadır. Farabi, ilimlerin tasnifinde net bir ayrım olmadığını ve ilimlerin birbirini etkileyebileceğini, aynı konuyu ele alma veya aynı amaca yönelik olabileceğini belirterek temelde benzer çıktıların elde edilebileceğini ifade etmiştir. İbn-i Haldun da felsefi ilimleri sıraladığı noktada ilimler arasında güçlü bir bağ olduğunu ve mantık, tabiat ve ilahiyat ilimleri gibi düşünsel alanlarda tüm ilimlerin bir şekilde birbirini güçlendirdiğini belirtmektedir. Farklı yönleri ise Farabi, daha çok Aristotelesçi bir çerçevede, mantığı soyut ve teorik bir disiplin olarak ele alırken; İbn Haldun, mantığı sosyal ve tarihsel olayları anlama ve açıklama çabasında bir araç olarak görür. İbn Haldun, mantığın sosyal bilimlerdeki uygulamasına öncelik verirken, Farabi mantığın genel olarak bilimlerin her alanında uygulanabilirliğine vurgu yapar.

Ahlaki ve siyasi ilimlerin incelenebilmesi noktasında da Farabi ve İbn-i Haldun'un benzer görüşlere değindiği söylenebilmektedir. Farabi ve İbn-i Haldun, ahlaki ve siyasi ilimlere geniş yer vermektedir. Farabi, ahlak ve siyaset üzerine derin teoriler ortaya koyarken İbn-i Haldun da ahlak ve siyasetin toplum üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bu da her iki düşünürün toplumun düzenini, ahlaki değerlerini ve yönetim şekillerini önemli bulduğunu ve bu konuların toplum bilimi için incelenabilir olgular olduğunu düşündüğünü kanıtlar niteliktedir.

Ancak bu noktada üzerinde durulabilecek diğer bir husus, İbn-i Haldun'un siyaset noktasında Farabi'den tamamen farklı bir tasnifi benimsemesidir. Buna göre Farabi, ilmi medeni sınıfına dahil ettiği siyaseti bir şehir ilmi olarak değerlendirmiş ve yönetimi tek başına bir bilim olarak ele almıştır. Öte yandan Farabi, ilimleri tasnif ederken her bir ilmin kendine özgü metodolojisi ve işlevselliği olduğunu belirterek siyasetin özgün bir

metodolojik zeminde oturtulmasına vurgu yapmakta, toplumun mutluluğu ve refahının sağlanması için siyasetin de önemli yöntemleri içerdiğini belirtmektedir.

Ancak İbn-i Haldun, Neoplatoncu bir yaklaşım olarak değerlendirdiği bu yöntemi reddetmekle ve siyasetin ayrı bir ilim olarak ele alınamayacağını açıklamaktadır. Siyasete yönelik felsefi bir yaklaşımın mümkün olduğunu belirten İbn-i Haldun, tek başına metodolojik bir perspektife oturtulamayacağını savunduğu siyaset için Platon'un görüşlerini İslami bir perspektiften yorumlamanın daha doğru olabileceğini belirtmiştir.

Buna göre İbn-i Haldun için siyasi rejimlerin oluşmasına duyulan ihtiyaç Platoncu bir perspektifle yorumlanabilir. Dolayısıyla toplumsal yaşamın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için kanunları ve bu noktada kanun koyuculara duyulan ihtiyacın siyaseti teşkil ettiğini belirten İbn-i Haldun, bunun felsefi bir argümanla gerçekleşebileceğini ifade etmiş ancak tek başına siyasetin bir bilim olarak ele alınmasının doğru bir tasnif olmayacağını dolaylı olarak belirtmiştir.

Farabi ise kanunların ve kanun koyucuların belirli bir metot üzerinde özellikle fıkıh ve kalam ilimleriyle birlikte yönetim sürecini ele aldığını belirtirken, bunun önemli bir metodoloji olduğunu ve bu metodoloji sayesinde siyasetin de bir bilim olarak tasnif edilebileceğini açıklamaktadır.

Dolayısıyla Farabi'nin metodolojik bir perspektife ve ortak alanlar üzerine kurulu bir yaklaşımla siyaseti ele aldığını söylemek mümkün iken İbni Haldun'un siyaset ilminde, siyasetin kendine has bir epistemolojik temelinin olmaması ve bilgi temelindeki enformasyonun felsefe ve mantık gibi diğer alanlarda yer alan bilgidен yola çıkılarak oluşturulduğunu açıklaması, siyasetin bir ilim olarak ele alınamayacağını göstermektedir.

Bu konsept, İbni Haldun için siyasetin teorileri olabilen ve uygulamada kendini gösteren bir yapısı olduğunu ortaya koyarken, yalnızca uygulamada bir olgunun var olmasının bilim olmak için yeterli olmadığı önermesinin de söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Farabi'nin ise bilimlerin teorik veya uygulamalı bir şekilde var olabileceğini vurgulaması, siyasetin de tek başına bir bilim olarak tasnifte yer almasıyla sonuçlanmıştır.

Bu bağlamda metafizik yaklaşımına da değinilebilir. Farabi ve İbn-i Haldun, ilimlerin metafizik bir temel üzerinde incelenmesi gerektiği konusunda hemfikir olarak değerlendirilebilmektedir. Her iki düşünür de varoluşun doğası, insanın ruhu ve dünya

üzerindeki fenomenler gibi konuları metafizik bir çerçevede ele almaktadır. Bu durum, ilim tasnifinde de kendisini göstermektedir.

Farabi, ilahiyat ilimlerini tabiat ilimleriyle bir arada ele almaktadır ve ilahiyatı üç farklı alt disiplin içerisinde incelenebilecek Aristocu bir perspektifle tasnif edilebileceğini değerlendirmektedir. Farabi'nin bu yaklaşımı, Aristocu bir perspektifle incelendiğinde, varlığın esasının incelenmesi yönüyle en kesin bilginin metafizikle sağlanabileceğini göstermektedir. Bu yaklaşımı kabul eden İbn-i Haldun, tabiat ilimleriyle metafiziği bir arada anmamakta ve bu yönüyle de Farabi'den farklılaşmaktadır. Farabi, ilahiyat ilmini en kesin bilgi olarak aktarırken bunu tabiat ilmiyle bir arada ele almış ve ilahiyat ilminin diğer ilimlerle olan yatay hiyerarşik ilişkisine vurgu yapmıştır. Dolayısıyla Farabi için ilahiyat ilmi, kesin bilgiler sunmasına rağmen diğer ilimlerden üstün bir çerçevede ele alınmamış, aksine yatay bir düzlemde diğer ilimlerin yalnızca hakemliğinin yapılabildiği varsayımıyla hareket edilmiştir.

İbn-i Haldun ise ilahiyat ilimlerini dini ve nakli ilimler adıyla tek başına bir kıstas olarak kabul etmiş ve dini ilimlerin kendi içerisinde yedi alt tasnifle değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Farabi için mevcut olan yatay hiyerarşik düzen, İbn-i Haldun'da dikey bir hiyerarşik yapıya işaret etmekte ve metafizik, İbn-i Haldun'da üst bir yapılanma olarak işlev görmektedir. Kur'an, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, lisan ve rüya tabirleri gibi tüm ilimler, ilahiyat ilimlerinin birer çerçevesini oluştururken, ilahiyat, tüm bunların üzerinde bir ekol olarak değerlendirilmektedir.

Bu noktada üzerinde durulabilecek diğer bir husus ise fıkıh ve kelam ilimlerinin İbn-i Haldun'da metafizik teması altında yer almasıdır. Fıkıh ve kelam ilimlerine İbn-i Haldun'un tasnifinde ilahiyat ilmi içerisinde yer verilirken, yatay hiyerarşik yapılanmaya paralel olarak Farabi'de fıkıh ve kelam ilimleri, medeni tasnifi içerisinde siyasete yardımcı ilimler olarak değerlendirilmiştir.

Kelam ilmi incelendiğinde, İslam tarihinde kelam ilminin farklı içeriklere ve farklı amaçlara hizmet edebildiğine yönelik pek çok İslam filozofunun ifadesine rastlamak mümkündür. Gazali dönemi itibarıyla kelam ilminin mevcut olan her şeyi araştırıyor olması, alanı dâhiline mevcut bütün varlıkların girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu noktada benzer bir yaklaşımla kelam ilminin amaçlarının da her bir düşünüre göre değiştiğinden söz edilebilmektedir. Buna göre, kelam ilminde müdafaacı bir yapının olup olmadığı,

dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayıp amaçlamadığı, inananlara rehberlik edip etmeyeceği ve delil ve itirazları geçersiz kılıp kılmayacağı gibi farklı noktalarda amaç cümleleri ile karşılaşılabilir.

İbn-i Haldun'un görüşleri, kelimadaki dönemin güncel gelişmeleri ışığında nakli ilimler çerçevesinde konumlandırılmış ve kelam, İbn-i Haldun tarafından ehl-i sünnetin görüşünden ayrılan bidatçileri reddeden bir ilim olarak tanımlanmıştır. Bu noktada, İbn-i Haldun'un kelam ilmindeki farklı yaklaşımı, Farabi'den ayrıştığını göstermektedir.

İbn-i Haldun, kelam ilminin savunusunu geliştirebilmek için felsefeye ve diğer dinlere karşı doğal ve zorunlu olarak akli deliller kullanması gerektiğinden bahsetmiştir. Farabi ise kelam ilmini, açık kalan veya gölgede bulunan bazı muğlak bağlamların aydınlatılması olarak değerlendirirken, kelamın asıl hedefinin toplumu bir arada tutmak için potansiyel olarak ortaya çıkabilecek ayrılıkçı görüşleri engellemek olduğunu ifade etmiştir.

Bu husus, Farabi ile İbn-i Haldun'un kelam noktasındaki en kritik farklılığına işaret etmektedir. Nitekim Farabi, kelam ilmini siyasetin bir yardımcısı olarak görürken, aslında ürettiği bilgilerin siyaseten kullanılabileceğini açıklamış ve toplumun mutluluğuna hizmet eden bu çerçevenin iç huzursuzluğu azaltmada temel dinamik olduğunu vurgulamıştır. İbn-i Haldun ise kelamı tek başına ele alarak dinin savunulmasını yardımcı bir bilim olarak addedilmesi gerektiğine değinmiştir. Dinin imanen savunulabilecek bir noktasına ihtiyacı olmadığını ancak diğer konularda bu tür savunularla ayrılıkçı görüşlerin engellenebileceği ve dine hurafelerin karıştırılmasının önüne geçilebileceği belirtilmiştir.

Öte yandan, İbn-i Haldun kelam ilmi ile mantık ilmi arasındaki ilişkiye de vurgu yaparak Farabi'den farklılaşmaktadır. Buna göre mantık ilminde geliştirilebilecek olan yöntemlerle kelam ilmi dâhilindeki bir takım eski görüşlerin çürütülmüş ve yeni bilgilerin üretilmesi sağlanabilmiştir. Bu nedenle, mantık, kelam da dâhil olmak üzere pek çok noktada bir ölçü olarak kabul edilmiş ve bu yönüyle mantık ilmiyle felsefi deliller değerlendirilebileceği gibi başka delillerin de değerlendirilebileceği üzerinde durulmuştur.

Fıkıh konusunda ise Farabi, toplum içerisinde çıkan farklı görüşlerin uzlaştırılmasında hukuki bir zeminin söz konusu olduğunu ve bu yönüyle de fıkıhın

siyasete yani toplumun mutluluğuna hizmet eden yardımcı bir ilim olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.

İbn-i Haldun ise fıkıhı İslam Hukuku nezdinde tamamen ayrı bir ilim olarak ele almış ve fıkıhın da kendi içerisinde yedi farklı alt disipline bölünerek bu disiplinlere göre değerlendirilebileceğini belirtmiştir. İbn-i Haldun da fıkıhın, nihayetindeki amacının diğer tüm ilimlerde olduğu gibi toplumu incelemek olduğunu belirtmiş, toplumu incelerken hiyerarşik bir düzende verdiği ilimler içerisinde fıkıh ilmini tefsir ve hadis ilimlerinden hemen sonra açıklamıştır.

Farabi, toplumun yönetiminde fıkıhı tek başına bir ilim olarak ele alırken, İbn-i Haldun, fıkıhın epistemolojik bir zemini olması nedeniyle ayrı bir bilim olarak ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Farabi ise nihai amacın siyasete hizmet etmesi dolayısıyla fıkıhı yardımcı bir bilim olarak belirtmiştir.

İlimlerin sınıflandırılması konusunda da benzer fikirlerden yola çıkıldığı, dolayısıyla Farabi ve İbn-i Haldun için benzer nedenlere bağlı olarak ilimlerin sınıflandırılması gerektiği düşüncesinin söz konusu olduğu görülmektedir. İlimleri farklı kategorilere ayırarak inceleme yöntemine başvuran iki düşünür bu şekilde ilimlerin daha sistemli bir şekilde anlaşılmasını sağlamaya çalışmakta ve ilimler arası bağlantıları ortaya koyarak etkileşim noktalarını belirlemektedir. Her iki düşünür de ilimlerin birbirine bağlı bir sistem içinde işlediği görüşünü benimsemektedir.

Bunun yanı sıra Farabi ve İbn-i Haldun'un ilim tasnifindeki farklılıkları incelerken her iki düşünürün de farklı dönemlerde yaşamış olmaları ve farklı kültürel ve filozofik arka planlara sahip olmaları nedeniyle önemli farklılıklar ortaya koydukları görülebilmektedir.

Bu farklılıklardan ilki yöntem noktasındadır. Farabi, genellikle daha sistemli ve kategorik bir yaklaşımı benimserken İbn-i Haldun ise kategorizasyona daha sosyolojik bir perspektiften yaklaşarak geçişlerin çok keskin olmadığını vurgulamaktadır. Bu durum, büyük oranda bilim disiplinlerindeki kümülatif bilginin Farabi'nin yaşadığı dönemde İbn-i Haldun'un yaşadığı döneme oranla çok daha az olmasıyla yakından ilişkili bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Böylece İbn-i Haldun, bilginin esnek ve muğlak noktaları olabileceğinin altını çizerek ortak olabilecek noktaları da işaret etmektedir. Farabi ise bu konuyu ilimlerin ortak amaçları doğrultusunda yorumlayarak kategorilerin

birbirinden ayrıştığı durumların amaç çerçevesinde bir araya getirilebileceğini vurgulamıştır.

Bu çerçeveye benzer bir alan olarak İbn-i Haldun, mantık ilmini ilimlerin merkezine konumlandırmakta ve diğer ilimlerin mantığın gelişmesiyle gelişebileceğini belirtmektedir. Diğer taraftan Farabi, diğer bilimlerin de önemli bir önceliği olabileceğini ifade ederek mantık ilmini merkezi konumdan almakta ve ilimler için bir önem sıralamasını ikinci planda bırakmaktadır.

Farabi'nin diğer bir yönü ise toplum bilimlerinde felsefeyi ve felsefe egemenliğinde yönetim biçimlerini değerlendirmesidir. Bu durum, Farabi'nin toplumu yönetme ve idare anlayışıyla politik ve makro ilişkilere ağırlık vermesiyle sonuçlanmıştır. İbn-i Haldun ise sosyoloji biliminin atası olarak toplumun, yönetim anlayışı dışındaki kişisel ve kişiler arası diğer dinamiklerine de odaklanmış, böylece toplum bilimini daha geniş bir perspektifle ele almıştır. Böylece İbn-i Haldun'un sosyal bilimlere zemin oluşturan bir içerik oluşturduğu da söylenebilmektedir.

Farabi'nin bu yaklaşımı, kesin olmamakla birlikte Aristocu bir yaklaşım benimsemesiyle ilişkilendirilmektedir. Neoplatoncu bir perspektifi ifade eden bu yaklaşım, İbn-i Haldun tarafından eleştirilerek tasnif için sağlıklı sonuçlar doğurmadığına değinilmiştir. Buna göre İbn-i Haldun, Farabi'nin pratikteki olgunluğa verdiği önemin bilgi temelinden güç almamasına paralel olarak ilim olarak addettiği konuları, kendi tasnifinde kullanmamış, bunların ilim olarak belirlenemeyeceği üzerinde durmuştur. Bir bağlamın ilim olarak değerlendirilebilmesi için öncelikli olarak epistemolojik bir sürecinin olması gerektiğini savunan İbn-i Haldun, siyaset uygulamalarına ayrıca ilim demekten geri durmuştur.

İki düşünürün arasındaki önemli farklılıklardan bir diğeri de İbn-i Haldun'un ağırlıklı olarak ilahiyat ilimlerine yer vermesidir. Farabi ilahiyat ilimlerine yönelik tek bir tasnifte bulunurken, İbn-i Haldun hem hikemi ilimlerde ilahiyat ilmini incelemiş, hem de ilahiyat ilmine destek sunan Kur'an, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf ilimlerini nakli ilimler olarak açıklamıştır. Genel olarak, İbn-i Haldun'un tasnifinde yer alan ilimlerin geçişkenliğinin daha fazla olması, ilimlerin belli odak noktaları olmalarının yanı sıra birbiriyle örtüşen ve aynı konu üzerinde çalışılan pek çok bağlamı da beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda, ilahiyat ilmine destek sunan pek çok nakli ilimden söz

edilebilmekte ve İbn-i Haldun'un tasnifinde toplum bilim nazarı söz konusu olduğundan net ayrımlar yer almamaktadır.

Farabi'nin yapmış olduğu tasnifte de net ayrımlardan söz edilememekteyken, bu iki benzerlik esasen farklı noktalardan kaynaklanmaktadır. Farabi'nin ilimler arasında net bir ayırım yapamamasının temel nedeni, ilimlerin birbirinin ardılı olabileceği veya aynı amaca hizmet edebileceği hususuna vurgu yapması, İbn-i Haldun'dan ayrı bir konsepti işaret etmektedir.

Farabi, aynı bilgi temeli üzerine kurgulanabilen farklı bilimlerin olabileceğini ifade etmektedir. İbn-i Haldun ise bilgi temelini farklı olduğu ancak uygulama sırasında benzer pratiklere sahip olunabileceğini vurgulamaktadır. Örneğin, Farabi'ye göre bugünün fizik, kimya ve biyoloji ilimlerinin teorik uygulamaları büyük ölçüde benzeştiği için tıp ilimi ayrı bir disiplin olarak ele alınabilir. Ancak İbn-i Haldun'a göre tıp, hiyerarşik olarak üst sınıfta yer alan bir ilim olarak belirtilmeli, fizik, kimya ve biyoloji ise tıbbın unsurları olarak açıklanmalıdır.

Farabi'nin yer verdiği yatay hiyerarşik düzene karşı, İbn-i Haldun'un dikey hizalama içeren yaklaşımı, bu bağlamın temel olarak birbirinden neden farklılaştığını açıklamakta özgün bir örnek sunmaktadır. Bu konu ile benzer şekilde ilahiyat ilminde de aynı nitelikler söz konusu olmakta; hiyerarşik bir yapılanma içerisinde ilahiyat ilimlerini değerlendiren İbn-i Haldun'a karşı Farabi'nin yaklaşımında yatay bir düzlem ekseninde ilahiyat ilimlerinin diğer ilimlerle denk bir ölçüde ele alınabilmektedir. Böylece İbn-i Haldun'da ilimler alt alta açıklanabilirken, Farabi ilimleri kendi içerisinde sadece alt amaçlarına göre detaylandırmıştır.

Her iki düşünürün de farklı yönlerinin büyük ölçüde yaşadıkları dönemin ideolojik yapısıyla şekillendiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu hususun diğer bir göstergesi olarak Farabi'nin İslam düşüncesini Aristotelesçi bir perspektiften ele alması örnek olarak gösterilebilir.

Öte yandan İbn-i Haldun, tarihi ve kültürel gelişime odaklanarak belli isimlerin etkisinden uzak ve daha özel bir çerçeve çizme taraftarı olmuştur. Bu nokta, İbn-i Haldun'un ilim tasnifine de yansımış ve dini ilimleri İslami bir perspektifle açıklamasını, bu nedenle Kur'an, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, Arap lisanı ve rüya tabirleri olarak alt disiplinler oluşturmasını gerektirmiştir.

Farabi ve İbn-i Haldun arasındaki diğ er bir fark ise ilim tasnifindeki yaklaşımdır. İbn-i Haldun, ilim tasnifinde daha pragmatik bir tutum sergilerken Farabi ilimleri mantık merkezli bir çerçeveye oturtmuş, diğ er ilimleri mantığın nazarında disiplinler olarak açıklamıştır. Bu nedenle Farabi'nin yaklaşımının ilim tasnifinde kritik sınırlılıklara sahip olduğu da söylenebilmektedir.

Benzer şekilde ilim tasniflerinde yer alan ilimlerin amaçları da her iki düşünür için farklılaşmaktadır. Yaklaşım noktasında olduğu gibi Farabi'nin, ilimleri bireyin kendini gerçekleştiren ve yaratılış gayesini keşfetmesine yardımcı olan noktalar olarak değerlendirmesi, ancak İbn-i Haldun'un toplumları anlama noktasında yardımcı olabilecek farklı branşlar olarak nitelemesi, ilimlerin içeriğinde yer verilen hususların da birbirinden farklı olmasına yol açmış görünmektedir.

Bu doğrultuda her iki düşünür de mantık ilminden bahsederken Farabi, mantık ilmini insanın kendini anlaması, doğru yola ulaşabilmesi ve kendini geliştirebilmesi için bir bilim olarak görmekte, İbn-i Haldun ise mantığı, toplumsal olayları, tarihî süreçleri ve insan davranışlarını daha iyi anlama aracı olarak değerlendirmektedir.

Yukarıdaki bağlamlar, Farabi ve İbn-i Haldun arasındaki önemli farkları ortaya koymaktadır. Farabi'nin daha çok felsefi bir bakış açısına sahip olduğunu, İbn-i Haldun'un ise tarih ve sosyoloji alanlarına daha yakın durduğu görülebilmektedir. Her iki düşünürün de kendi zamanlarının sosyal ve kültürel koşullarından etkilendiği ve bu etkilerin ilim tasnifindeki yaklaşımlarını şekillendirdiği söylenebilmektedir.

3.2. İlim Tasniflerinin Günümüze Yansımaları

Günümüzde, bilim ve bilgi alanlarında yaşanan evrimin kökleri antik ve orta  ağ düşünürlerinin çalışmalarında görülmektedir. Bu düşünürlerden Farabi ve İbn-i Haldun, ilimlerin tasnifinde önemli çalışmalara imza atmışlar ve bu tasnifler günümüze de yansıyan bir etki yaratmışlardır. Her iki düşünür de ilimlerin nasıl sınıflandırılacağına dair kendi bakış açılarını ve yöntemlerini geliştirmışlerdir. Farabi'nin ilimler tasnifi, teorik ve pratik olmak üzere iki ana kategoride toplanmaktadır. Teorik ilimler, matematik, fizik ve metafizik gibi konuları kapsamaktadır. Bu tasnifin günümüzdeki yansımaları, modern bilimlerin sınıflandırılmasında görülmektedir. Örneğin, fen bilimleri eğitimi teorik ilimlerin bir yansımasıdır. Farabi'nin bu tasnifinde, pratik ilimler ise ahlaki ve siyasi ilimler üzerinde durmaktadır. Bu alanda da günümüzde sosyal bilimler, siyaset

bilimi gibi disiplinler Farabi'nin ilimler tasnifinden etkilenmiş gözükmemektedir. İbn-i Haldun ise ilimler tasnifini toplumsal ihtiyaçlar ekseninde oluşturmuş, ilimleri “nakli” ve “bedii” olarak iki grupta ele almıştır. Nakli ilimler, vahiy ve rivayetlere dayanırken; bedii ilimler, akıl ve mantığa dayanmaktadır. İbn-i Haldun'un bu tasnifi günümüzde de büyük bir önem arz etmektedir. Günümüzde teoloji ve din bilimleri, nakli ilimlerin modern karşılığı olarak belirtilmektedir. Bedii ilimlerin yansımalarını ise modern fen bilimleri ve mühendislik alanlarında görülebilmektedir.

Farabi'nin pratik ilimlere verdiği önem, günümüzde özellikle sosyal bilimler ve insan bilimlerinde kendini göstermektedir. Bu alanlar, toplumları ve bireyleri daha iyi anlamak, yönlendirmek ve geliştirmek amacıyla kullanılırken, Farabi'nin pratik ilimlere yaklaşımının izlerini taşımaktadırlar. İbn-i Haldun'un ise toplum merkezli ilim tasnifi, günümüzde sosyal hizmetler, toplum bilimleri gibi alanlarda kendini göstermektedir. Toplumun ihtiyaçlarına yönelik bir eğitim anlayışı benimseyen İbn-i Haldun, eğitimin bir toplumu dönüştürebileceğini ve yönlendirebileceğini vurgulamıştır. Her iki düşünürün ilim tasnifleri, günümüzde eğitim müfredatlarının oluşturulmasında da belirleyici bir role sahiptir. Disiplinler arası yaklaşımların benimsenmesinde, Farabi'nin teorik ilimlerle pratik ilimler arasında kurduğu denge, İbn-i Haldun'un ise toplum odaklı yaklaşımı büyük bir önem taşımaktadır. Gelişmekte olan teknoloji ile birlikte Farabi ve İbn-i Haldun'un ilim tasniflerinin günümüzdeki yansımaları daha da belirgin bir şekilde görülmektedir. Bilgiye erişimin kolaylaşması ve bilim dallarının birbirine daha yakın hale gelmesi, ilimler tasnifindeki bu temel yaklaşımların güncel önemini artırmıştır. (Akçetin, 2017; Ö. Yıldırım, 2019)

Sonuç olarak, Farabi ve İbn-i Haldun'un ilimler tasnifinin günümüz dünyasındaki yansımaları, bilim ve felsefe alanlarında derin bir etki yaratmıştır. Her iki düşünürün de ilimlerin sınıflandırılması konusundaki yaklaşımları, modern dünyada eğitim sistemleri ve akademik araştırmalar üzerinde de etki bırakmıştır. Günümüzde bile bu iki büyük düşünürün ilimler tasnifine dair görüşleri, direkt ya da dolaylı olarak bilim dünyasının şekillenmesinde ve ilerlemesinde önemli bir role sahip olmaya devam etmektedir. Günümüz dünyasına yön veren birçok modern yaklaşımın temellerinde, Farabi ve İbn-i Haldun'un ilim tasnifi görüşleri yatmaktadır. Bu nedenle, her iki düşünürün ilimler tasnifi yaklaşımlarının, modern dünyada bilimin ve eğitimin şekillenmesindeki rolleri, gelecek nesiller için de rehber niteliğini korumaya devam edecektir (Akçetin, 2017). Bahse konu

olan bu etkinin özellikle iki başlıkta öne çıktığını görüyoruz. Bunlardan birincisi, modern bilim anlayışları, ikincisi ise eğitim müfredatlarıdır.

Farabi ve İbn Haldun, İslam dünyasında bilim ve felsefenin temel taşlarından kabul edilirler. Her ikisi de bilgi ve bilimin sınıflandırılmasına dair önemli çalışmalar yapmış, bu çalışmalarıyla gelecek nesillere ışık tutmuşlardır. Modern bilim anlayışının şekillenmesinde, bu iki düşünürün bilime ve bilginin tasnifine yaklaşımları önemli bir etkiye sahiptir. Farabi, bilginin ve bilimlerin sınıflandırılması konusunda detaylı bir sistematik geliştirmiştir. Onun bu yaklaşımı, bilginin disiplinler arası doğasını ve birbiriyle olan ilişkisini vurgulamaktadır. Modern bilimde de benzer bir anlayış hakimdir; çeşitli bilim dalları arasındaki etkileşim ve entegrasyon, bilimsel keşiflerin ve teknolojik ilerlemelerin temelini oluşturur. Modern bilim anlayışı, geçmişteki bilim anlayışlarından radikal bir şekilde farklılaşmış ve birçok farklı etkenin bir araya gelmesi sonucu bugünkü formunu almıştır. Teknolojik ilerlemeler, küreselleşme ve eğitimdeki gelişmeler modern bilim anlayışını şekillendiren en önemli etmenlerden bazılarıdır. (Eker, 2018; Günay, 2020)

İbn Haldun ise, toplumların gelişimi ve değişimi üzerine yoğunlaşmış, tarih, ekonomi ve sosyoloji alanlarında öncü kabul edilen çalışmalar yapmıştır. Onun "ilimlerin tasnifi" anlayışı, toplumsal dinamiklerin ve insan davranışlarının bilimsel incelemesine yönelik bir önem vurgular. Modern bilimde de bu tür bir yaklaşım, özellikle sosyal bilimlerde, önemli bir yer tutmaktadır. Günümüz modern bilim anlayışının, teknolojik ilerlemeler, küreselleşme ve eğitimdeki gelişmeler gibi faktörlerle şekillenmesi, Farabi ve İbn Haldun'un ilimlerin sınıflandırılmasına dair yaklaşımlarının bir yansıması olarak görülebilir. Her iki düşünür de, bilginin entegre edilmesi ve toplumun iyiliği için kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Modern bilimde de bu anlayış, çeşitli disiplinler arasındaki iş birliği ve bilginin toplumsal yarar için kullanılması şeklinde kendini göstermektedir. Özetle, Farabi ve İbn Haldun'un ilimlerin tasnifi üzerine çalışmaları, modern bilimin çok disiplinli ve entegre yapısını öngörmüş ve bu yapının temellerinden birini oluşturmuştur. Bu, bilimin nasıl ilerlemesi gerektiği ve bilginin toplumsal yarara nasıl hizmet etmesi gerektiği konusunda onların görüşlerinin, modern bilim anlayışında önemli bir yer tuttuğunu gösterir.

Farabi ve İbn Haldun, tarih boyunca bilim ve felsefe alanında önemli katkılarda bulunmuş iki önemli düşünürdür. Günümüz eğitim ve araştırma kurumlarının ilimlerin düzenlenmesi ve değerlendirilmesi süreçlerine atfedilen önemi, bu iki düşünürün çalışmalarıyla ilişkilendirilebilir. Farabi, bilginin sınıflandırılması ve düzenlenmesi konusunda önemli çalışmalar yapmış, bilgiyi mantık, matematik, doğa bilimleri ve metafizik gibi alanlara ayırmıştır. Eğitim ve araştırma kurumlarının günümüzde üstlendiği ilimlerin düzenlenmesi görevi, Farabi'nin bilgiyi sistemli bir şekilde sınıflandırma çabasına benzer bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Farabi'nin mantık ve bilimin önemi üzerine vurguları, modern eğitim sistemlerinde öğrencilere kritik düşünme ve problem çözme becerilerinin kazandırılmasının önemini destekler niteliktedir.

İbn Haldun ise, toplum bilimlerinin kurucusu olarak kabul edilir ve çalışmalarında bilimlerin sosyal yönlerini vurgulamıştır. İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserindeki bilginin toplumsal ve ekonomik koşullarla ilişkisi, günümüz eğitim ve araştırma kurumlarının disiplinler arası çalışmaları teşvik etme ve bilimin toplumla etkileşimini vurgulama çabalarıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca, İbn Haldun'un tarih ve toplum çalışmaları, araştırma faaliyetlerinin toplumsal sorunlara çözüm bulma yönünde yönlendirilmesinin önemine dikkat çeker.

Sonuç olarak, Farabi'nin bilginin düzenlenmesi ve sınıflandırılması üzerine yaptığı çalışmalar ile İbn Haldun'un toplumsal bilimlerin önemi ve bilginin toplumsal yönlerine vurgu yapması, günümüz eğitim ve araştırma kurumlarının karşılaştığı ilimlerin düzenlenmesi ve değerlendirilmesi süreçlerinin önemini ve bu süreçlerin nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda kılavuzluk edebilir. Her iki düşünür de, bilimsel bilginin toplumla etkileşimi ve bilginin doğru bir şekilde sınıflandırılması ve değerlendirilmesi gerekliliği konusunda modern eğitim ve araştırma kurumlarına ilham verici örnekler sunar. Eğitim ve araştırma kurumlarında ilimlerin düzenlenmesi ve değerlendirilmesi, toplumun bilgi birikimini arttıran, yenilikçi düşüncelerin ve projelerin ortaya çıkmasını sağlayan bir süreçtir. Bu süreç, eğitim ve araştırma kurumlarının kalitesini artırır, öğrencilere daha iyi eğitim fırsatları sunar ve bilim dünyasının daha etik, daha şeffaf bir şekilde işlemesini sağlamaktadır. İlimlerin doğru bir şekilde düzenlenmesi ve değerlendirilmesi, toplumun eğitim ve araştırma alanında ilerlemesine katkı sağlamaktadır. Bu süreçlerin etkin bir şekilde yürütülmesi, özellikle genç nesiller

üzerinde pozitif bir etki yaratır ve onların bilinçli, etik ve sorumlu bireyler olarak yetişmelerini sağlamaktadır (O. Demir ve Duruhan, 2022; Tümer ve Kulcu, 2010).

Farabi ve İbn Haldun'un düşünceleri, ilimlerin toplum ve siyaset alanında uygulanmasının önemini vurgulayan güçlü örnekler sunar. Her iki düşünür de ilmin toplumları şekillendirmedeki kritik rolünü ve siyasi düşünceler üzerindeki derin etkilerini ele alır, bu da onların fikirlerinin modern dünyada hâlâ uygulanabilir ve önemli olmasını sağlar. Farabi ve İlimlerin Toplumda Uygulanması, mükemmel bir toplumun oluşumunu ve yönetimini detaylı bir şekilde ele alır. Onun ideal devlet teorisinde, ilim ve bilgelik, yöneticilerin ve toplumun önceliği olmalıdır. Farabi'ye göre, yöneticilerin hikmet ve bilgiye dayanan kararlar alması, toplumun adalet ve düzen içinde yönetilmesini sağlar. Bu, modern dünyada politikaların oluşturulması, eğitim sistemlerinin yapılandırılması ve ekonomik stratejilerin belirlenmesi gibi alanlarda ilimlerin kullanılmasının önemini vurgular.

İbn Haldun ve İlimlerin Siyasette Uygulanması, tarih ve toplum bilimi üzerine kurduğu çalışmalarında, toplumların ve devletlerin yükseliş ve çöküşlerini analiz eder. Onun "Mukaddime" adlı eseri, toplumsal dinamiklerin, ekonomik yapıların ve siyasi organizasyonların anlaşılması için kapsamlı bir çerçeve sunar. İbn Haldun, toplumların gelişimi ve yönetimi üzerine yaptığı gözlemlerle, siyasi karar alma süreçlerinde bilimsel ve objektif verilerin kullanılmasının önemini ortaya koyar. Bu, çevre koruma politikalarından toplumsal refahın artırılmasına kadar siyaset alanında ilimlerin doğru bir şekilde uygulanmasının gerekliliğini vurgular. Farabi ve İbn Haldun'un düşünceleri, ilmin ve bilginin, toplumları şekillendirme ve yönetme sürecinde merkezi bir rol oynaması gerektiğini vurgular. Farabi'nin ideal devlet modeli ve İbn Haldun'un toplumsal dinamikler analizi, günümüzde de politika yapıcılar ve yöneticiler için önemli dersler içerir. İlimlerin toplum ve siyaset alanında uygulanması, daha bilinçli, adil ve sürdürülebilir toplum yapısının hedeflenmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu, aynı zamanda bireylerin yaşam kalitelerinin artırılması, toplumların daha verimli kaynak kullanımı, eğitim seviyelerinin yükseltilmesi ve daha sağlıklı yaşam standartlarına ulaşılması gibi sonuçlar doğurabilir. Farabi ve İbn Haldun'un eserleri, ilimlerin ve bilimin, toplumların ve siyasetin şekillendirilmesinde nasıl bir rehberlik edebileceğine dair zengin fikirler sunar. Gelişim çağında olan bir toplum, ilimlerin sunduğu olanakları ve bilgi birikimini kullanarak, daha adil, daha bilinçli ve daha sürdürülebilir bir düzen yaratma

kapasitesine sahiptir. İlimler, toplumun her alanında kendini gösterir ve bu da siyasetin, toplumu daha iyi bir hâle getirebilme sorumluluğunda önemli bir rol oynamasını sağlamaktadır. (Köse, 2020; Özbank ve Vatandaş, 2021; Özünel, Erdoğan, Buyurgan ve Çamdereli, 2022)

Farabi ve İbn Haldun'un düşünceleri, siyaset bilimi, sosyoloji, ekonomi, çevre bilimi ve eğitim gibi modern ilim dallarının toplum ve siyaset üzerindeki uygulamaları açısından önemli bir temel oluşturur. Farabi, siyaset biliminin toplum mühendisliğindeki rolünü ideal bir toplum ve adil bir yönetim anlayışı üzerinden ele alırken, İbn Haldun sosyolojinin önemini, toplum yapısının ve tarihsel süreçlerin derinlemesine anlaşılmasının, toplumsal dinamiklerin ve değişimlerin kavranması için elzem olduğunu vurgular. Bu bakış açısıyla, ekonomi ilmi aracılığıyla Farabi ve İbn Haldun, ekonomik politikaların toplumun genel refahı üzerindeki etkilerini değerlendirme ve adil bir kaynak dağılımının önemini öne çıkarır.

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada, İbn Haldun'un çevre ve toplum ilişkisine dair gözlemleri ve Farabi'nin ideal toplum vizyonu, çevre biliminin toplumların doğal kaynakları koruma ve çevreyi sürdürülebilir bir şekilde yönetme çabalarına rehberlik eder. Eğitim ilmi bağlamında ise, Farabi'nin bilgi ve ahlakın bütünlüğüne vurgu yaparak ideal bir toplumun eğitim üzerine kurulu olması gerektiğini savunması ve İbn Haldun'un eğitimin toplumsal değişimdeki rolüne dikkat çekmesi, eğitim sistemlerinin bireylerin kendilerini ifade etme ve topluma etkin hizmet etme kapasitelerini artırma çabalarını destekler. Böylece, Farabi ve İbn Haldun'un ilimlere dair görüşleri, modern ilimlerin toplum ve siyaset alanındaki uygulamalarını şekillendirmede ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada kritik bir rol oynar. Bu düşünürlerin eserleri, günümüzde de toplumsal refah, adil yönetim ve sürdürülebilir çevre yönetimi hedeflerine ulaşmada ilham verici bir kaynak olarak önemini korumaktadır. İlimlerin toplum ve siyaset alanında uygulanması, teknolojik ilerlemeler sayesinde daha da kolaylaşmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojileri, toplumların daha bilinçli ve etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamaktadır. (Köse, 2020; Özbank ve Vatandaş, 2021; Özünel ve diğerleri, 2022)

Sonuç olarak, İbn-i Haldun'un ilimler tasnifi, dinî ve dünyevî ilimlerin bir arada harmonik bir şekilde işlemesi gerektiğini savunan, bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yaklaşım, toplumların daha dengeli, adil ve huzurlu bir yapıya kavuşmalarını

sağlayabilmektedir. İbn-i Haldun'un ilimler tasnifi, günümüzde dahi ilimlerin sınıflandırılması ve anlaşılması konusunda önemli bir referans noktası olarak değerini korumaktadır. Bu tasnif, sadece İslam dünyasını değil, tüm dünya ilim tarihini etkilemiş, modern eğitim sisteminin temellerini atmış bir yaklaşımdır. Bu nedenle İbn-i Haldun'un bu değerli tasnifi, ilimlerin doğru bir şekilde anlaşılması ve öğretilmesi için bugün bile bize önemli dersler sunmaktadır (Er, 2016).



SONUÇ

İlim ve ilimlerin tasnifi, tarih boyunca birçok büyük düşünür ve bilge tarafından ele alınmış, çeşitli perspektifler ve metodolojiler ışığında şekillendirilmiştir. Farabi ve İbn-i Haldun gibi önemli isimlerin ilimlerin tasnifi üzerine yaptıkları çalışmalar, ilimlerin köklerini, gelişimini ve farklı disiplinler arasındaki ilişkilerini derinlemesine anlaşılmasına yardımcı olmuş, aynı zamanda günümüz eğitim sistemlerine ve akademik düzenlemelere ışık tutmuştur. İlim tasnifinde önemli bir kriter olarak dil ilmi, mantık ilmi gibi alanlar belirgin bir yer tutmaktadır. Dil ilmi, sözcüklerin ve ifadelerin doğru bir şekilde kullanılmasını sağlayarak, ilimlerin daha etkin bir şekilde öğretilmesine ve anlaşılmasına olanak tanımıştır. Mantık ilmi ise düşüncelerin doğru bir şekilde ifade edilmesini ve çıkarımların yapılmasını sağlayarak, ilimlerin daha sistemli bir şekilde işlenmesine olanak tanımıştır. Farabi’de ilimler tasnifi, özellikle matematik ilimleri üzerine yoğunlaşırken, tabiat ve ilahiyat ilmi gibi alanlara da geniş yer vermiştir. Farabi, siyaset, fıkıh ve kelam ilimleri gibi sosyal bilimlerin de ilimler tasnifinde önemli bir yer tuttuğunu vurgulamıştır. Farabi’nin bu tasnifi, ilimlerin birbiriyle olan ilişkilerini göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Öte yandan, İbn-i Haldun da kendi ilimler tasnifi üzerinde derinlemesine çalışmalar yapmış ve bu alanda önemli katkılar sağlamıştır. İbn-i Haldun, ilimlerin toplum ve siyaset üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde ele almış, bu ilimlerin toplumu şekillendirme ve yönlendirme gücüne vurgu yapmıştır. İlimlerin tasnifi, toplumları ve siyasi sistemleri daha iyi anlamaya yardımcı olan bir araç olarak değerlendirilmektedir. İlimlerin toplum ve siyaset alanında doğru bir şekilde uygulanması, toplumların daha bilinçli, adil ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesine olanak tanımaktadır. Sonuç olarak, ilim ve ilimler tasnifi, toplumların gelişiminde kritik bir role sahiptir.

Farabi ve İbn-i Haldun’un ilimler tasnifi üzerine yaptıkları çalışmalar, bu alanda önemli bir rehber olarak ifade edilmektedir. Farabi ilimler tasnifinde toplumun içine bir kural koymayı hedeflemiştir. İbn Haldun ise toplumdan çıkarımlar değerlendirmiştir. Bu çıkarım bize Farabi’nin yaşadığı dönem ve felsefeye bakış açısının bir sonucu olduğunu hatırlatır. İbn Haldun ise yaşadığı toplumu tarihsel süreçlerinde ele alarak bir çıkarımda bulunur. Farabi ilimler tasnifinde felsefeye bir şeyler katarken İbn Haldun ilimler tasnifinde felsefe ve tarihten çıkarımlarda bulunmuştur. İlimler tasnifi, toplumların kendilerini daha iyi anlamalarını, sorunlarına daha etkin çözümler üretmelerini ve daha

bilinçli politikalar geliştirmelerini sağlamaktadır. Bu nedenle ilimler tasnifi, toplumların gelişimi için vazgeçilmez bir araçtır ve bu alandaki çalışmaların sürdürölmesi büyük bir öneme sahiptir.

Tarih boyunca, felsefi ve dini ilimlerin arasındaki derin bağ, uygarlıkların temel taşlarını oluşturmuş ve insan düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hikemi ve felsefi ilimler, mantık ilmi, tabiat ilmi, ilahiyat ilmi ve matematik; bir yandan bizi çevreleyen dünyayı anlamaya yardımcı olurken, diğer yandan da daha derin, metafizik konuları ele alma kapasitesine sahip olmayı mümkün kılmaktadır. Mantık ilmi, düşünceleri sıralı ve tutarlı bir şekilde ifade etmeye yardımcı olmakta, böylece daha net ve doğru sonuçlara ulaşmaya olanak tanımaktadır. Tabiat ilmi, dünyanın işleyişini, doğanın kanunlarını kavrama noktasında rehberlik ederken, ilahiyat ilmi, kutsal olanın ve dini inançların anlaşılmasında merkezi bir role sahiptir. Matematik ise hem somut problemlerin çözümünde hem de soyut düşünmeyi teşvik eden bir disiplin olarak bilimin temelini atmaya yardımcı olmaktadır. Dini veya nakli ilimler, Kur'an ilimleri başta olmak üzere, dini metinlerin ve prensiplerin incelenmesini kapsamaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar, inananlar için bir rehber işlevi görerek, ahlaki prensipler ve yaşam biçimi üzerinde derin bir etki oluşturmaktadır. Dini ilimler, aynı zamanda toplumun dini değerler etrafında birleşmesine ve ortak bir değer sistemi etrafında hareket etmesine olanak tanımaktadır. Sonuç olarak, hikemi/felsefi ilimler ve dini/nakli ilimler, insan yaşamının farklı boyutlarına dokunan, bütünlüklü ve entegre bir ilim sistemini temsil etmektedir. Bu iki ilim grubu, bireyin hem maddi hem de manevi dünyasını anlamasını ve bu anlayışı, ahlaki ve etik bir yaşam sürdürme noktasında kullanmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda bu ilim dalları arasındaki etkileşim, bir yandan bireyin kendi iç dünyasında bir denge kurmasına yardımcı olurken diğer yandan da toplumların, kültürlerin ve medeniyetlerin gelişimine katkıda bulunmaktadır.

İlimlerin bu tasnifi, bireylere ve toplumlara, dünyayı ve kendilerini daha iyi anlama araçları sunmaktadır. Bu, ancak felsefi düşüncelerin derinlemesine analizi ve dini prensiplerin etik ve ahlaki bir yaşam sürdürmede rehber olarak kullanılmasıyla mümkün olmaktadır. İlimlerin bu çeşitliliği ve birbirine olan bağlılığı, toplumların daha adil, bilinçli ve huzurlu bir dünya yaratma çabasında vazgeçilmez bir rol oynamaktadır. Çalışmada Farabi ve İbn-i Haldun'un ilimler tasnifinin günümüz dünyasında nasıl yansıdığına odaklanılmıştır. Bu iki büyük filozof ve âlim, yalnızca kendi dönemlerini

değil, aynı zamanda gelecek nesilleri de şekillendiren bir ilimler sistemi oluşturmuşlardır. Günümüzde, bu etkiler birçok alanda, özellikle de modern bilim anlayışında, eğitimde ve toplum-siyaset ilişkilerinde kendini göstermektedir. Modern bilim anlayışında görülen etkiler, bu iki düşünürün bilim ve felsefe alanlarına kattığı derin perspektif ve metodolojik yaklaşımların bir sonucudur. Bilim insanları, bu düşünce sistemlerini kullanarak yeni teoriler oluşturmuşlar ve araştırmalarını daha ileriye taşımışlardır. Eğitim ve araştırma kurumlarındaki ilimlerin düzenlenmesi ve değerlendirilmesi, Farabi ve İbn-i Haldun'un ilimler tasnifinin etkin bir şekilde uygulandığı başka bir alandır. Kurumlar, disiplinler arası yaklaşımları benimseyerek ve ilimlerin çeşitli alanlarında uzmanlaşma fırsatları sunarak, bu iki düşünürün bilgiye olan yaklaşımlarını benimsemiştir. Son olarak, ilimlerin toplum ve siyaset alanında uygulanması, Farabi ve İbn-i Haldun'un vizyonunun günümüz toplumunda ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Toplumların, bilgi ve ilim yoluyla kalkınabileceği, adaletin sağlanabileceği ve daha iyi bir yaşamın mümkün olabileceği fikri, bu iki âlim tarafından önemle vurgulanmıştır. Sonuç olarak, Farabi ve İbn-i Haldun'un ilimler tasnifi, günümüz dünyasında önemini korumaya devam etmektedir. Bu tasnif, modern bilim anlayışını, eğitim sistemini ve toplum-siyaset ilişkilerini derinden etkileyerek, çağdaş dünyanın şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İlimlerin tasnifi konusundaki çalışmaları, bize ilmin, bireyler ve toplumlar için yol gösterici bir güç olarak nasıl işlev görebileceğini göstermektedir. Her iki düşünürün de katkıları, ilimlerin evrenselliğini ve zaman ötesi değerini vurgulayan bir miras bırakmış ve gelecek nesillere ilham kaynağı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Ağababa, N. (2016). Farabi Ve Dil Bilimi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(8), 296-304.
- Akçetin, N. Ç. (2017). İbn-İ Haldun'un Tarih, Devlet Ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi. *Flsf Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 353-375.
- Akkuş, S. (2007). İbn Haldûn'un Kelâm İlmine Yaklaşımı ve Yönelttiği Eleştiriler. *Usul İslam Araştırmaları*, 8(8), 109-138.
- Akpınar, H. (2005). İlimler Tasnifinde Mûsikînin Yeri. *İSTEM*, (5), 191-201.
- Akyol, A. (2011). İbn Haldun'un İlim Anlayışında Felsefe ve Tarih Tasavvuru. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 29-59.
- Altıntaş, R. (2002). Fuzûlî'de Bilgi Ve Tabiat Anlayış. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 37-54.
- Arıcı, M. (2016). İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi. *Mukaddime*, 7(1), 1-29.
- Arıcı, M. (2022). İlimler Tasnifi Literatürleri İslâm Yazmalarının Kataloglanmasında Bir Zemin Sunabilir mi? *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (20), 411-431.
- Aristoteles. (1963). *Organon*. (H. R. Atademir, Çev.) (2.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Arkan, A. (2006). İbn Haldun'un Felsefe Anlayışı ve Eleştirisi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-24.
- Arslan, A. (2019) İbn Haldun, 4. Bs., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, Ahmet. (2019). *İslam Felsefesi Üzerine*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Arslan, Ali. (2020). Âmirî ve Hârizmî'nin ilimler tasnifinde hadis ilminin yeri. *Diyanet İlmi Dergi*, 56(2), 111-132.
- Arslan, G. ve İlyâs C. Yıldız, (2007). İbni Haldun'un Mukaddime'sinde Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü. 78 - 108.

- Aydin, M. (1976). Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1-4), 303-316.
- Baga, E. (2021). Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'da Matematik İlimler. *Bilimname*, (45), 79-119.
- Bakar, O. B. (1989). *Classification of the sciences in Islamic intellectual history: A study in Islamic philosophies of science*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Temple University.
- Barişan, C. (2014). el-Felâsifenin Devrimci Çocuğu İbn Haldun'a Yeniden Bakmak: Mukaddime, İslam Felsefesinde İbn Rüşdcü Bir Kırılma mı? *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (37), 117-144.
- Bedir, M. (2006). İslâm Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (15), 5-31.
- Bircan, H. H. (2022). Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefî, Dini ve Aktüel Değeri. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (7), 1-17. doi:10.47702/sema.2022.20
- Canatan, K. (2016). *Farabi (870-950)*. Pınar Yayınları.
- Cevadi, M. ve Baran, S. (2016). Farabi'nin Saadet Nazariyesinin Analiz ve Eleştirisi. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(15), 207-221.
- Ceyhan, S. (2006). İbn Haldûn'un Sûfilere ve Tasavvufa Bakışı: Umranda Tasavvuf İlmi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (15), 51-82.
- Ceylan, S. (2020). Edebîfikir Kitap Pusulası: Klasik Mantık – EdebîFikir.
- Çalık, E. S. (2023). Philosophy and Geometry Interest in Fârâbî. *Current Perspectives in Social Sciences*, 27(4), 312-315.
- Çetindaş, D. (2021). Psikanaliz, Rüya ve Roman. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2859-2915.
- Çetinkaya, Y. (2017). İbn Haldun ve matematik ilimlerden bir ilim olarak mûsikî.
- Demir, H. (2019). İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi. *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 5(1), 48-89.

- Demirci, S. O. (2022). İlimler Tasnifi ve Tarihi Açısından Taşköprülüzâde'ye Göre Fıkıh ve Fıkıh Usûlü İlimleri. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 8(2), 879-913.
- Dugan, M. ve Turgut, A. K. (2020). Kindî ve Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi. *Turkish Academic Research Review*, 5(2), 289-308.
- Durusoy, A. (2020). Niçin Mantık? *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 201-216.
- Ece, M. N. (2019). Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler. *Bilimname*, 2019(37), 629-660.
- Eker, Z. (2018). Modern Bilim Ve Risale-İ Nur Penceresinden Heyula Esir Ve Yedi Kat Sema. *Katre International Human Studies Journal*, (6), 193-216.
- el-Cabiri, M. A. (2020). *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*. İlim Yurdu Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti.
- Erbaş, Y. (2014). İbn Haldun'un Bilgi Kuramı ve Disiplinlerarasılığı Düşünmek. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 3(1), 233-246.
- Erdemir, E. (2021). *Farabi'nin Dilbilim Kuramı: Chomsky İle Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din İlimleri Anabilim Dalı.
- Erdoğan, Ö. F. (2018). İlimleri Tasnifi ve İlmi Kişiliği Bağlamında Farabi. *Gece Kitaplığı*.
- Erten, S. Y. (2019). İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematik'in Konumu. *Erdem*, 0(77), 23-44.
- Farabi. (1980). *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*. (M. S. Aydın, A. Şener ve M. R. Ayas, Çev.). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Farabi. (1990). *İhsâ'ül Ulüm*. Şark İslam Klasikleri.
- Fârâbî, (1996). *İhsâ'u'l-ulûm*, thk. Ali Bu Mulhim, Dar ve mektebetü'l hilal, Beyrut.
- Farabi. (2009). *Kitabu'l Burhan*. (Ö. Türker ve M. Alper, Çev.). Klasik Yayınları.
- Farabi. (2019a). *İlimlerin Sayımı*. (Ahmet Arslan, Çev.). İş Bankası Yayınları.
- Farabi. (2021c). *İlimlerin Sayımı*. (Ahmet Arslan, Çev.). İş Bankası Yayınları.

- Farabi. (2019b). *Kitabü'l-Mille*. (Y. Aydın, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Görgün, T. (2007). Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Râzî Ekolü ve İbn Haldûn. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (17), 49-78.
- Gündoğdu, M. (2020). *Farabi*. Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Güneş, M. (2017). İbn Haldun'un İlim ve Eğitim Anlayışının Almanya'daki Müslümanlar İçin Önemi.
- Gyekye, K. ve Akbay, Y. E. (2014). Filozof Kelamcılarının Argümanlarının Mantığı Üzerine Farabi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 247-256.
- Humeysî, S. ve Şaşa, M. (2016). Fârâbî'ye Göre Kelâm İlminin Anlamı. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(4), 243-254.
- İbni Haldun. (2020). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Ed.). Dergah Yayınları.
- İbni Haldun. (2023). *Miftahu'l-İber*. (A. S. Paşa, Çev.). İstanbul, Rağbet Yayınları.
- İbn Haldun, (1977). *Şifâ'u-s Sâ'il li Tehzibi'l-Mesa'il*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları
- İmamoğlu, H. (2010). Farabi'de Yüklemler Kiyaslar. *İslami İlimler Dergisi*, 5(2), 149-163.
- Kalyoncu, R. T. (2023). Fârâbî'nin Yetkinlik Metafiziği Açısından Kelâm. *Kader*, 21(1), 246-269.
- Kaplan, Y. (2021). Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde Fikrî Güç ve Fikrî Erdemler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 2917-2935.
- Karagül, M. (2016). Ibn Khaldun On Asabiyyah and State – Property Relationship. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 47-59.
- Kemaloğlu, M. (2014). İlimlerin Tasnifi Tarihi. *Journal of History Culture and Art Research*, 3(3), 124-138.
- Kocaoğlu, S. (2020). İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi. *Universal Journal of Theology*, 5(2), 431-436.

- Korkut, Ş. (2006). İbn Haldûn'un "es-Siyâsetü'l-medeniyye" Teorisini Eleştirisi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (15), 115-140.
- Korkut, Ş. (2014). Fârâbî'nin Felsefî Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi. *Eskiyei*, (28), 97-136.
- Kökcü, A. (2019). İlm-i Hiyelin Cebirle Olan Münasebeti Üzerine. *Erdem*, (77), 45-60.
- Köktaş, Y. (2003). İbn Haldun'un Mukaddime Adlı Eserinde Hadîs İlimleri ve Hadîs sosyoloji İlişkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 299-344.
- Küçük, B. (2019). *Kitâbu 'l-Hurûf'dan hareketle Fârâbî'de dil düşünce ve mantık ilişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi).
- Lugal, N. ve Sayılı, A. (1951). Fârâbinin Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı. *Belleten*, 15(57), 81-122.
- Meydan, A. (2020). Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 41-69.
- Ocak, H. (2013). İbn Haldun'un İslam Filozoflarına Yönelttiği Eleştiriler: Metafizik Örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(1), 101-130.
- Öktem, Ü. (2014). İbn Haldun'un Felsefe-Din İlişisine Bakışı. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (22), 65-74.
- Özbank, M. ve Vatandaş, S. (2021). Mehmet Alı Çalışkan Ulaş Tol.
- Peker, H. (2009). İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 319-329.
- Pirinç, A. (2020). Ahkâmü'n-nücûm (Astroloji) Eseri Bağlamında Fârâbî'nin Bilimsel Yöntem Anlayışı. *Eskiyei*, (41), 541-569.
- Şahin, E. (2016). Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına. *Diyanet İlmi Dergi*, 52(1), 151-166.
- Sevdi, A. (2021). Mantık ve Nahiv İlimlerinin Analojisini Kuran Filozof: Fârâbî. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 57-71.

- Sunar, L. (2015). Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(29), 83-125.
- Şahin, E. (2016). Fârâbî’nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi Ve Kabulü. *Diyanet İlmi Dergi*, 52(1), 151-166.
- Taşöz E. (2003). “İbn Hâldun’un Mukaddime ‘sinde İlimler Sınıflaması”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Taşöz, E. (2003). *İbn Haldun’da Toplum – Bilgi İlişkisi*. (Yayımlanmamış yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turgut, A. K. (2013). İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 173-190.
- Tülüce, H. A. (2021). Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’de İlimler Tasnifi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 21(2), 542-556.
- Tümer, D. ve Kulcu, Ö. (2010). Eğitim Kurumlarında Belge Yönetimi Koşullarının Değerlendirilmesi: 22 İlk ve Orta Dereceli Özel Okulda Yapılmış Bir Araştırma. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(3), 404-438.
- Türker Küyel, M. (1992). *Farabi’nin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Türker, Ö. (2006). Mukaddime’de Aklî İlimler Algısı: İbn Haldûn’un “Bireysel Yetenekler” Teorisi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (15), 33-50.
- Türker, Ö. (2011). İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(22), 533-556.
- Ulukütük, M. (2016). Geçmişteki Fârâbî’yi Anlama Usulü Çağdaş Fârâbî’yi Yorumlama Sorunu. *Diyanet İlmi Dergi*, 52(1), 125-150.
- Umut, T. N. (2023). Fârâbî’nin İlşâ’ul-‘Ulûm’unda Ta’limî İlimlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Tartışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 420-444.
- Uyanık, M. (2021). İslâm felsefesi tarihi ve ilim tasnifleri. doi:10.36657/ihcd.2021.77

- Uyanık, M. ve Akyol, A. (2014). Farabi'nin Medeniyet Tasavvuru ve Kurucu Metni Olarak -İhsâu'l-Ulum- Adlı Eserinin Tahlili. Medeniyet Düşünürü Fârâbî Uluslararası Sempozyumu, sunulmuş bildiri.
- Varol, M. C. ve Yılmaz, H. K. (2021). Muhammed Emin Er'in Hayatı ve Tasavvufî Eserleri. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 24(48), 71-94.
- Yasliçimen, F. ve Sunar, L. (2006). Sosyal Bilimlerde Bir Yenilenme İmkânı Olarak İbn Haldûn. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (16), 137-167.
- Yeşildağ, A. (2019). Arap Şiirinde İlim. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 61-70.
- Yıldırım, A. (2018). İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 163-178.
- Yıldırım, M. (2021). İbn Haldun'un Döneminde Epistemik Mantık. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 20(2), 502-536.
- Yıldırım, Ö. A. (2018). Fârâbî Felsefesinde Din, Yasa (Şeriat) ve Yorum. *Dini Araştırmalar*, 21(53), 99-120.
- Yıldız, M. (2012). Farabi'de Dil-Mantık Ve Kültür İlişkisi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 93-120.

İnternet Kaynakları

- <https://www.felsefe.gen.tr/farabinin-ilimler-tasnifi-ve-mantik-anlayisi> (20.03.2024).
- <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/ruya-tabirleri/> (20.03.2024).
- https://www.academia.edu/19627099/Far%C3%A2b%C3%AE_de_Mant%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Gereklili%C4%9Fi_%C3%9Czerine_Bir_De%C4%9Ferlandirme (20.03.2024).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulumul-kuran> (20.03.2024).
- <https://ide.org.tr/tr/listmenu/uslvemaksid/detail/usulvemakasid-1-2?id=27586> (20.03.2024).
- <http://earsiv.hitit.edu.tr/xmlui/handle/11491/5763> (20.03.2024).

<https://www.yada.org.tr/s/2626/i/siyaset-ve-sivil-toplum-Arastirma-Raporu-agustos-2022.pdf> (20.03.2024).

<http://hdl.handle.net/11452/15515> (20.03.2024).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/matematik> (20.03.2024).

<https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/D/D/F/E/B/166E66E0-A6BC-5C41-8F78-023D54CB61AF.pdf> (20.03.2024).

https://www.academia.edu/411217/MODERN_B%C4%B0L%C4%B0M%C4%B0N_D%C4%9EU%C5%9EU_VE_GEL%C4%B0%C5%9E%C4%B0M%C4%B0 (20.03.2024).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mantik> (20.03.2024).

<http://acikerisim.ohu.edu.tr/xmlui/handle/11480/6968> (20.03.2024).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/tabiiyyat> (20.03.2024).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sarf--arap-dili> (20.03.2024).

<https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/islmdusuncesindebilimlerinbirligi/detail/fikihilmini-ndigerilimlerleiliskisivebutunluksorunuprofdrasimcuneydkoksal> (20.03.2024).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/siyaset> (20.03.2024).

http://manevibakim.com/bilim_alanlari/manevi_bilimler/index.asp (20.03.2024).

<https://www.felsefe.gen.tr/farabinin-ilmiler-tasnifi-ve-mantik-anlayisi> (20.03.2024).

<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/kose-yazilari/salim-koklu/nakli-ve-akli-ilmiler-627417> (20.03.2024).

<https://milimanaliz.com/egitim-bilgi-iliskisi-ve-ilmiler-tasnifi/> (20.03.2024)